

ASSMERT HYNCH

ՉԻՌՈՒՆԻ

ՅՈՒՇԻԿՔ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

(Vade-mecum d'Arménie)

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ ՈՒ ՔԱՐՏԻՍԱԻՈՐ

Ա. ՏԱՐԻ

Մեծիկն, Մսկեմար, ԱՆԱԶԻՏ Տիկիկն,
Ժնունդ՝ մեծիկն աբին - Արամազդայ,
Մայր անկեայն զդասուրեան.
Բարեբար մարդկան ընուրեան.
Ետեկ ևս կեցուցիչ աշխարհիկն Հայոց :

Կ. ՊՈԼԻՍ
1919

Մարտի 11. Գրքի 4-րդ հատված

Բուհ - թիվ 10

1920

ՏՊԱՐԱՆ ԵՒ ԿԱԶՄԱՏՈՒՆ

Օ. ԱՐԶՈՒՄԱՆ

№ 254

Աանակի կամ անբողջակն արտատպելու և թարգմանելու իրա-
ւունքը հեղինակին զերպապահում է.

Թագ՝ Արոյ եւ Լազի անկն Մեծին Տրդատոյ

Վարձաբար Կուրն եւ զաշխ Կովկաս սարեւէն,
 ՎԱՅՎՆԵՆԵՆ եւ սրբաւ եւ եւ եկնից աստեւէն,
 ՎԵՆՂ եւ աստւ, ԲԱՅՎՆԵՆ, զո՛ւրս եկ բաճակէն,
 Վարկնիկն եւ, կր յարբախ սիրոյս նեւեւէն։

Վեպի իման Որդոյ Անուծի
 Ս. ԿՐԻՍՏՈՍԻՆ

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Այն պահուն երբ ամբողջ աշխարհ շունչը բռնած կ'սպասէ Հաշտութեան Ժողովին տալիք բախտորոշ վճռին, երբ դարերէ ի վեր ճնշուած, զրկուած, խողխողուած ազգերն իրենց ազատագրումի Արշալոյսը կ'ողջունեն, երբ Հայ նահատակ Ազգը՝ 1375էն ի վեր բզիկ-բզիկ եղած իր ազգային դրօշը՝ եռագոյն ներկած-նորոգած՝ կը պարզէ Արարտի, Ախիանի ու Տաւրոսի նայ բարձունքներուն վրայ, — հնութեան Անկախ ու Միացեալ Հայաստանի՝ անցեալ փառքերն ու անոնց բեկորները, եւ երէկեան բաժանեալ Հայաշխարհի՝ ստրուկ մթնոլորտին մէջ իրագործած կենսունակ ճիգերն ու արդիւնքները, երկրասիւիւռ Գաղութներուն հայրենանուէր գործունէութեան հետ մէկտեղ, համադրական խիտ շրջանակի մը մէջ, իբր անկն Հայու ձեռքի, բարձի ու գրպանի զիտք, սեղանի վրայ դնելը, կը հաւատանք թէ իր որոշ նշանակութիւնը կ'ունենայ:

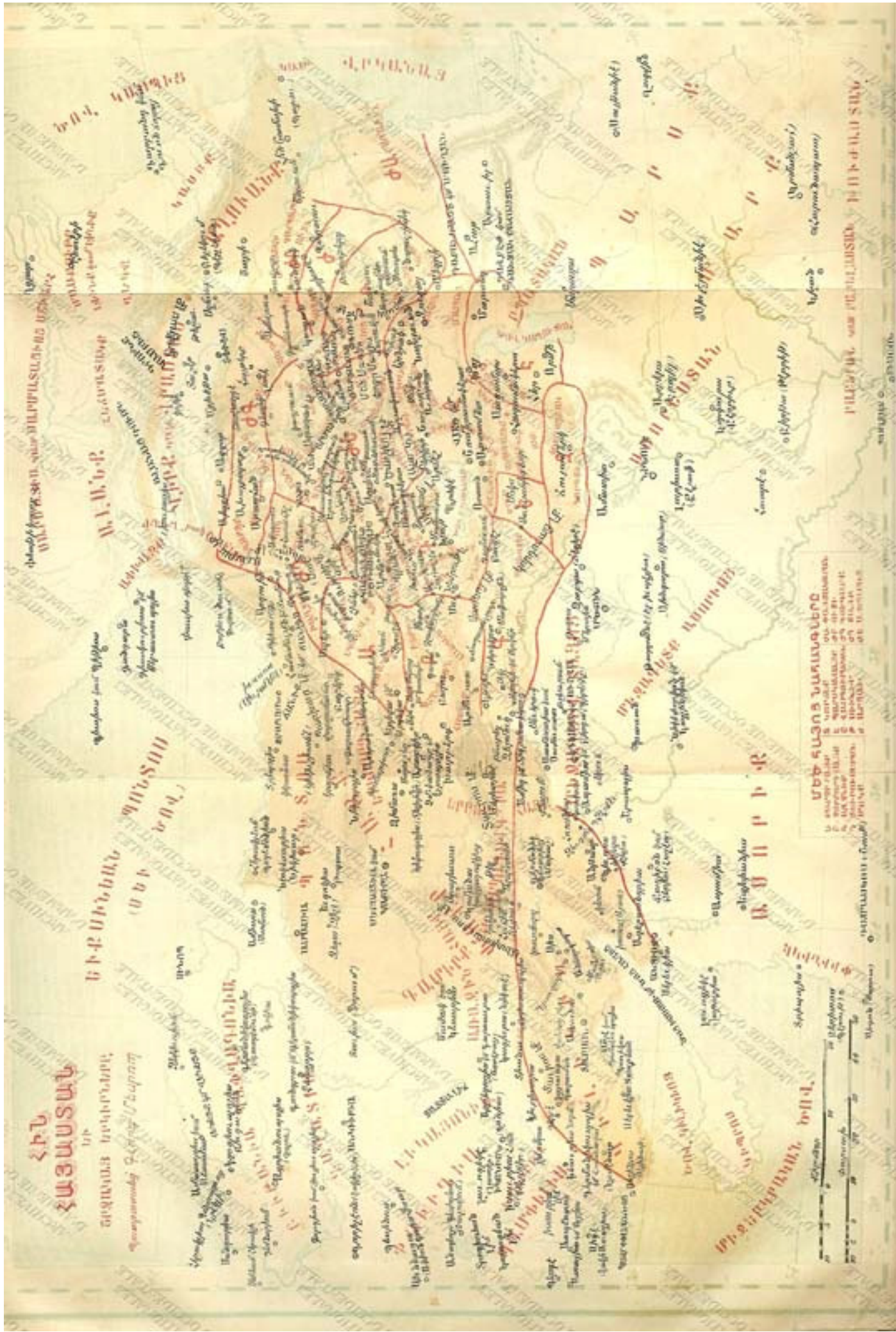
Գործիս պատրաստութեան ընթացքին՝ օգտուած ենք, բազմաթիւ զրբերէ՛ զատ, մասնաւորապէս հետեւեալներէ. — Ալիշանի «Տեղագիր», «Այրարատ» եւ «Յուշիկ»-ը, Էյիրիկեանի «Բնաշխարհիկ Բառարան»-ը, Ե. Թօփենեանի «Լոյս» 1904 եւ 1908, Ճիվանեանի «Յատուկ Անուանց Բառարան»-ը, Զարդարեանի «Յիշատակարան»-ը, Ե. Յրէնզեանի «Ատրպատական»-ը, Ադօի «Լանի, Բիթլիսի, Էրզրումի վիլայէթները», Բասմանեանի «Բանասէր»-ները, Annuaire Oriental 1914. L'Arménie et les Arméniens (K. Aslan), Տարեցոյցներ, Օրացոյցներ, Պատմութեան զիբրեր, Աշխարհացոյց տախտակներ, Լինչի «Արմէնիա»-ն, լրագրական յօդուածներ, Ազգագրական Հանդէս» (22 զիբր), «Լումայ»-ներ, «Մուրն», «Փորձ», Հօփմայսթէրի «Հայաստանի մէջէն», եւն. եւն.:

Այս զրբին Ա. ու Բ. Մասերը՝ Եւրոպական երկու լեզուներու թարգմանուելով, մերենագիր (daetylographié) ներկայացուած է հայասէր Դահլիճի մը:

«Յուշիկը Հայաստանի»-ն պիտի հրատարակուի տարւէ տարի ճոխացած նորութիւններով:

Յունիս 1919
Կ. Պոլիս (Փերս)

ԶԻՔՈՒՆԻ

ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ԱՐԴԱՐԱՆԻ ԿՐԻՍՏՈՍԻԱՆԻ
ՊԱՏԻՄՈՒՄԻ ԳՐԱՆԻՑՆԵՐԸ

ՏԵՐ ԳՆԱՅՈՒՆ ԵՄԱՍՏԱՆՆԵՐԸ

- 1. ԱՐԴԱՐԱՆԻ ԿՐԻՍՏՈՍԻԱՆԻ ՊԱՏԻՄՈՒՄԻ ԳՐԱՆԻՑՆԵՐԸ
- 2. ԱՐԴԱՐԱՆԻ ԿՐԻՍՏՈՍԻԱՆԻ ՊԱՏԻՄՈՒՄԻ ԳՐԱՆԻՑՆԵՐԸ
- 3. ԱՐԴԱՐԱՆԻ ԿՐԻՍՏՈՍԻԱՆԻ ՊԱՏԻՄՈՒՄԻ ԳՐԱՆԻՑՆԵՐԸ
- 4. ԱՐԴԱՐԱՆԻ ԿՐԻՍՏՈՍԻԱՆԻ ՊԱՏԻՄՈՒՄԻ ԳՐԱՆԻՑՆԵՐԸ

ՊԱՅՏՐԻԱՐՔԱՐԱՆ ՀԱՅՈՑ

Կ. Պոլիս, 20 Յունիս 1905

**ՅՈՎԱԿԻՖ ԻԶՄԻՐԵԱՆՑ
ԳՐԱԿԱՆ ՅԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎ**

Թիւ 211

Տիգրան . . . Ե. Յ. Զիրունի

ի վան

Ձեր զիտական աշխատութեանց արդիւնքն եղող «Դաւառիկ Բառարան» վա-
նայ, իւր շրջակայից եւ այլ գաւառաց պատկերազարդ մեզագիր ստուար գործն
Սահակ-Մեսրոպեան Գրական Մրցման ներկայ 1905 տարւոյ Մրցանակաբաշխութեան
առթիւ մանրակրկիտ քննութեան ենթարկուելով, ըստ գնահատման եւ դատաստանին
Քննիչ Յանձնախմբի, եւ ըստ տեսութեանց Գրական Յանձնաժողովոյ, առաջին աստի-
ձանի հանդիսացաւ եւ ստացաւ երեսուն եւ հինգ օստանեան ոսկոյ (1. 0. 35) մըր-
ցանակ մը:

Ենթադրելով Ձեր այս յաջողութիւնն, որ արդիւնք է Ձեր խղճամիտ ու մեղ-
տաշան աշխատութեանց, ընդ զրոյս կ'ուզարկեմք Գրական Յանձնաժողովոյ տեղեկա-
գրին մի օրինակն⁽¹⁾, որ կը պարունակէ Քննիչ Յանձնախմբի քննութեան արդիւնքն
եւ Գրական Յանձնաժողովոյ տեսութիւններն՝ ներկայացնել աշխատասիրութեանց
մասին. նոյնպէս ներխակելով կ'ուզարկեմք մրցանակի յատկացնել երեսուն եւ հինգ
օստանեան ոսկոյ փոխանակագիրն «Կիւլպէնկեան Եղբարք եւ ընկ.» ստորագրութեամբ
եւ այսօրուայ թուականաւ, յանձնարարելով որ բարեհաճիք զանձնել ասոր փոխարժէքն.
եւ Ձեր ընկողացիրն, վանայ Առաջնորդարանէն վաւերացնել, ուղարկել մեզ:

Մեամբ աղօթարար
Գատրիարք Կ. Պոլոյ
ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՑՈՍ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԻՒՍՆԴԱՆՑՑ

Կ. Պոլիս, 8 Յունիս 1905

**ԽՄՏԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
ԸՆԴԱՐՁԱԿ ՕՐԱՅՈՑՑԻ**

Թիւ . . .

Անձնական

Տիգրան . . . Զիրունի

վան

Յարգալից շնորհակարութիւնս ու սրտագին խնդակցութիւնս վասն այն մանրա-
կըրկիտ, երկարագի ու խղճամիտ սուսմաստիւթեան զոր ի հանդէս բերած էք Ձեր
«Վանայ Բառարան»ին մէջ. քրտնաշան հետազօտութիւն ձը Վանայ գաւառաբարբա-
ւին՝ զոր Ազգին ամէն ներկայացուցիչներ ծափահարեցին Սահակ-Մեսրոպեան Մրցա-
նակաբաշխութեան հանդէսին, որ ակզի ունեցաւ երէկ. Բանասէրներուն, լեզուա-
բաններուն, սուսմաստէրներուն նախաւմը գրգռեցիք, բայց ոչ թէ յայտդանին ու

(1) Որ դժբախտաբար մտացուած էր դրկել, եւ միեւն ոտս ալ սեւցած լինի: Տ. 2.

միասնաբար Աւստրալիայի թիւնդ. անգլեանացիք է. մրցանակ տրուած դուստրը գործիչ-
արժէքը չէ, այլ պարզապէս զնանաստրեան փորձ վր:

Դուք Ձեր ադ. ուսումնասիրութեամբ հասաք Ձեր յարացուցին — համբաւ,
պատիւ, փառք, սրտի մեծ դո՛հուհախութիւն ու Հայ Մասնաւարտութեան ծառայու-
թիւն մը — :

Յարդ. հրատարակուածներու մէջ անդուդարան էք, ոչ միայն լեզուաբանական
տեսակէտով, այլ և եղգարանական հայեանակով ալ:

Այս առթիւ, . . . , հաճեցէ՛ք ընդունիլ Հայ Բանասիրութեան, Հայ Լեզուա-
բանութեան ու Հայ Ազգագրութեան ծառայող արուսի մը խորին յարգանքները:

Ձերդ
Գ. ԻԱԶԿՈՆՅ

ՀԱՅԿ. ՈՐԲԱՆՈՅԻ ՎԱՐՃԱՐԱՆ

ՀԻՄՆԵԱԼ Ի 1878 ՎԱՆ

Վան, 12 Յուլիս 1905

(Կնի՛ր)

. . . Տիգրան Զիբունի

Պաշտօնակիցներուս հետ անհուն բերկրանքով կարգացինք աչ. աւուր թերթե-
րուն մէջ, Ա. մրցանակ շահիրդ. Իզմիրեանց Գրական Գանձնատոգովէն. Ձեր գործին
մէկ-երկու սրակներն իսկ Աւստրալիայի թաւ եղած էր զմեզ համոզելու թէ Ձեր
նորածոյ տաղանդը անվրէժ պիտի ստանայ իւր արժանի պատկը. Մեր այդ համո-
զումը և անխտրութիւնը, ինչպէս նաև Ձեր բանի մը տարուայ յամուտ աշխատու-
թիւնները պարտաւարապէս վերձաւորուած տեսնելով, բոլոր պաշտօնակիցներուս
հետ կը փութամ շնորհաւորել զՁեզ ինդ. սպին:

Ձեր առկուն աշխատասիրութիւնը քաջ ճանաչելով, կը յուսանք ամէնքս ալ որ
պիտի շանք տակաւին նորանոր դասերնէր հիւանդ Ձեր հանձարեղ ճակատին և առ-
այս՝ ի սրտէ կը մաղթենք Ձեզ ամենայն յաջողութիւն. Մասնաւորապէս իմ բնկեալ
սրտիս համար իմ մէկ աշակերտի փառաւորութիւնը՝ անհուն հրճուանք մ'է:

Համբաւ բերով ճակատդ, մամ Ձերդ
Հիմադիր-Տնօրէն
Վանայ Հայկ. Որբանոցի Վարժարանի
ՀԱՄԱՐՉՈՒՄ ԵՐԱՄԵԱՆ

Հայկայ, 21 Յուլիս 1905

. . . Տիգրան Զիբունի

Վան

Ազնիւ սիրելի,
Երկարատեւ անութիւնս իւր արդարացուածը կը դասէ՛ ահա. առաջին նամակս
շնորհաւորական մը պէտք էր ըլլար:

Նախորդ կիրակի բարեկամի մը հետ խաներու անկիւնները կը թախաւէինք
երբ անսպասելի կերպով Ձեր անունին արատաճուիլը լսեցի, և դարձանա՛նք հար-
ցումներուս իբր պատասխան թերթ մը գոսայ ա՛ չիւս, որուն հակառը Պոլսոյ համա-
լաւոր դպրոցի մը աշակերտներէն, հնչակուած գրողի մը անունին կից, և Իզմիրեանց
մրցանակով պատկուտը, սիրելի ընկերիս անունը կարդացի. ինչքան մեծ էր ուրա-
խութիւնը այն զշտակից և ուրախակից սիրտին որ անհուն ըղձանքով մը զայրկենապէս

կուղէր սրանայ, հասնի, քովդ ըլլայ, միակառնելու իր անխառն հրճուանքը, և ջերմօղին շնորհակարութիւններով ու մաղիանքներով խանդավառ սեղմել ձեռներդ... սպորմնի տողերը երբ պիտի հասնին, և սիտի կրնան երբեք զգացումներուն այն թափը և յուզումներու հրայրքը արտ-յայտել... սիրով, կարօտով ու յիշատակներով համակուած:

Գաւառացի մը, խեղճ գաւառացի մը, երբ դրական աշխատութիւնն սն մը ձեռնարկելու արեւ թիւնը կ'աւնենայ, նաև մեծ յանդգնութիւնը՝ մրցութի ՚ը ներկայանալի անթերի գործ մը արտադրելու, և այն՝ երբ ձերունի համալսարանականի մը, հնամենի մասնադէտ ուսուցչի մը, ծանօթ բանասէր-գրադէտի մը և ուրիշներու գործերը գլելով անցնելով, անհամեմատ դիւրութիւններ վայելող և տարիներով յատկապէս այդ նպատակին համար աւանմնացած, աշխատող ծանօթ գրողի մը արտագրութեան համարձէք նկատուելով կը պատկերի՝ ճշմարիտ յաղթանակ մըն է այդ, կամքի և յարատեւ աշխատութեան ինքնատիպ եղականութիւն մը յատկանշող, որով ընկերներդ իսկ՝ իրենց աննպատակ կրնանք սպարդիւն պարապութեան մէջ, իրբև պատեհ տրիթ չպիտի վարանին պարծենալու... , որքան ալ Դուք դուն գնած ըլլաք յողնատանջ ու մաշող աշխատութիւնով մը, որ վերջերս այնքան անգունութիւն գրողման էր՝ դպրոցի Զեր աւն միշտ ժպտուն գէմքին վր... :

Զեր գործն ու զո՛նպութիւնը որքան մեծ, հողեսրտային այն վիճակին մէջ Զեր արիութիւնը (զՁեզ մտէն ճանչցողներու) ինչքան ինք՝ ատիպ՝ յաղթանակը նոյնքան մեծ է ու փառաւոր... :

Վերջապէս կ'ապացուցանէք թէ՛ նախ, դատարարին՝ ինչքան ալ խեղճ ու կրակ ըլլայ իր անվերջ զրկումներուն մէջ՝ գեւ շատ բան կրնայ ընել, և յետոյ, թէ՛ կամքը ու յորատեւ ձգտումը կրնան վեր ըլլալ վիճակի և միջավայրի կաշկանդումներէն, և մինչեւ իսկ յաղթանակի և պահի արժանացնել մէկը:

Սրտակիցներէ, անխառն հաճոյքէ և սէրէ գործի, ինչպէս միտքս յաճախ կ'անդրադառնայ ուրախալի իրողութեանը, որ Զեզ քիչ-շատ ծանօթ ու սպասելի ըլլալուն՝ չեմ յուսար թէ այնքան հաճոյստիթ, այնքան հեշտ սիւ եղած ըլլայ, որքան Զեր արնդուխտ ընկերոջ, որ էր բոլոր սրտով ու հողիով, նոյն իսկ Զեր նախասիրած միւս ճիւղերուն, — նկարչութեան ու երաճշարտութեան մէջ ալ նոր-նոր յաղթանակներ ու պատկերք կը մտնէ Զեզ:

Ձերտ սիրով սեղմելով ձեռքդ
Մնամ ընկերդ
ԳԱՐԵԳԻՆ, ՅՈՒՆԱՆԵԱՆ (1)

1905 Յուլիս 7/20, Հինգշաբթի, Ս. Թարգմանչաց տօնին օրը, Պուտանայ Մամուլին մէջ հրատարակուած «Տեղեկագիր Ամսակ-Մետրոպեան Գրական Մրցանակաբաշխութեան»-էն (ԹՁ.րդ մրցանակ) փաղուած: (2)

ՅԱՆՉՆԱԺՈՂՈՎՈՆ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԸ

«... Նշանակելու երեք դասերէն... երկրորդ դասակարգին պատկանելուներուն մէջ Զեթունիի, Բարազամեանի, Թէոդիկի և Գարիկեանի գործերն առաջին աստիճանի արժանաւորութիւն ստացան»:

«... Ըստ այսմ իրք մրցանակի հատարապէս արժանի կ'ներկայացնեն երկրորդ ճիւղէն առաջին աստիճանի արժանեաց տէր վկայուած չորսերը, որք էն Տիգ»:

(1) Նախկին դասընկերս, որուն հետ միեւնոյն գրասենյակին վրայ անցուցած եմ 7-8 տարիներ, ծրարեմ զարժարանին մէջ:

(2) «Միջազգային» թիւ 2685, Թ.րդ տարի, 7/20 Յուլիս 1905:

բան Զիթուների Վանայ Գաւառաբարբառը, Օ. Բարաղամեանի Վանայ Համայնապատկերը, Թէոքիկ Լաբճինճեանի Պոլսի Հայեւորը, և Կարապետ Գարիկեանի Սերապոյ Գաւառայեցուն:

« . . . Միւս կողմէ՝ գիտելով որ Վանեցի Զիթուների և Պոլսեցի Լաբճինճեանի աշխատութիւնները, իրենց խնամեալ հանդամանքներովը, ինչ ինչ առաւելութիւններ ունին իրենց մրցակցաց վրայ, ի վկայութիւն առաւել արժանեաց՝ հինգանոյ լիբա եւս աւելցուց անոնց, և այսպէս որոշեց 35 սովետ մրցանակներ տալ Զիթուների և Լաբճինճեանի, և 30 սովետ մրցանակներ տալ Գաղամեանի, Բարաղամեանի և Գարիկեանի:»

Մ Ա Մ Ո Ւ Լ Ի Ն Դ Ն Ա Հ Ա Տ Ո Ւ Մ Ը

« Իզմիրեանց Գր. Յանձնատողովը Ուրբաթ օր ի նիստ գումարուեցաւ . . . , և նկատողութեան սուա ներկայացուած 18 աշխատասիրութիւնները, Յանձնատողովը խորհրդակցութիւն մը կատարելէ վերջ արժան գատեց հինգ երկասիրութեանց մրցանակներ տալ:»

« Առաջին մրցանակը, 35ական սովի, շահեցան Տիգրան Զիթուների (Գաւառաբարբառի Բառարան, լատիւրդղ.) , և Թէոքիկ Լաբճինճեան (Պոլսի Հայեւորը) . Բ. մրցանակ՝ այն է՝ 30ական սովի՝ Սիմոն Գաղամեան (Հակերէն Բառարան), Գարիկեան (Գաւառաբարբառի Բառարան), Բարաղամեան (Գաւառաբարբառի Բառարան):»

« Առաջին մրցանակ ստացող Վանեցի Տիգրան . . . Զիթուների ծանօթ է մեր ընթերցողներուն, լրագրոյս մէջ մանրամասնօրէն բացատրած ըլլալով տեղւոյն գաւառաբարբառին վրայ իր երկնած խնամեալ աշխատութիւնը, և օրինակներով հաստատելով համար իր ըսածները, մեզ դիկեց թարգմանութիւններ ու ինքնագիր յօդուածներ բնիկ արհեստներու վրայ, սւր ցուցուց գաւառաբարբառին հարստութիւնը նաև արհեստի բնորոշ առանձնայատուկ բառերու մասին: Մեզ անցեալ օր հրատարակած էինք իր յօդուածը բնիկ երկրագործութեան վրայ, և ընթերցողներն անշուշտ դիտեցին գաւառի հայերէնին հիստութիւնն յատկապէս հողագործական ու մշակական բառամթերքի նկատմամբ: Զիթուներն . . . մէկ անգամէն կ'յայտնուի իբրև անհնէն կարողներէն մին գաւառի բանասէրներուն:»

(«Բիւզանդիստ», թիւ 2674, Յունիս 28/11, 1905)

« Երկու խնդիրներ, որոնք անզի անեցան սա մէկ երկու շաբթուան ընթացքին, մեր դրութեան առարկայ կ'ըլլան . . . : Իզմիրեանց Գր. Յանձնատողովին կողմէ հինգ գործերու միանգամայն գրէթէ հաւասար մրցանակներու արժանանալուն խնդիրն է ատոնցմէ առաջինը . . . : Կայ սակայն բանաւոր պատճառ մը կատարակելու մրցանակի գումարը: Մրցանակ ստացող երկերը բոլորն ալ հաւասարապէս արժանի էին մրցանակի . . . : Տեսած ենք Վանեցի բանասէր Տիգրան Զիթուների գործը, իզմանիա աշխատութեամբ և մեծ ձեռնհասութեամբ պատրաստուած գաւառական բառերու հաւաքածայ մը . . . : Պոլսական բաղդատարար երկու երկրորդական գործեր կը խորն այն մրցանակի գումարը, որ նոյն իսկ Յ. Իզմիրեանց Գր. Յանձնատողովին յայտարարութեամբ սահմանուած էր գաւառական բառերու լաւագոյն հաւաքածոյին . . . : Կը վաննանք ուրեմն որ խաթիրը, այս ու այն շիջատցնելու հոգածութիւնը աւելի կարեւոր դեր մը խաղցած է ընծութեան ննթարկուած երկերու վարձատրութեան խնդրոյն մէջ, քան անոնց արժանիքը և կտակարարին բուն նպատակին համաձայն գանձելու պարագան, և դուցէ՛ ասոր համար է որ մուցուած է միակ — և արժանաւորագոյն — գործ մը վարձատրելու պարագան, այնպէս որ նոյն գործին սպասարարութեան ամբողջ ծախքը կամ մեծագոյն մասը հայթայթուած ըլլար:»

(«Մուշակեղակ», թիւ 1940, է. սարի, 2/15 Յունիս 1905)

Ի Մ Ե Ր Կ Ա Ս Ի Բ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր Ս

Ա. Տ Պ Ո Ւ Ս Ե Ն

Մասնանց Տուն (Աշխարհագր.)	145 էջ	15 գրք.
Վարազդայ Յարկեանի Յիշատակարան (պտկ.)	34 »	—
Լեյլի-Մեյրում (հայ-քրդ. սիրերգ.)	20 »	4 »
Մայրենի Աշխարհ (Գրուսուդեք' Հայ Քաշխարհէն)	144 »	15 »
Etude sur "l'Herbier Artistique Tchitouny" (par G. V. Aznavour)	37 »	—
Յուշիկի Հայաստանի (Vade mecum d'Arménie)		

Բ. Տ Պ Ո Ւ Ե Լ Ո Ւ Պ Ա Տ Ե Ր Ս Ս 3

Վանքարան (Պտկ. Բարն. 1586 էջ. 688 պտկ.)	1905ին շրջադրանց Ա. Մրց. պտկ. ծ.
Արևելեան Բաղաշխարհ (Պտկ. 382 էջ)	1907ին Բ. »
Մասնանց Տուն (Պտկ. քաղաքագր. 7 շիւղին պտկ. 808 էջ)	} Իրադրանցէն պատկերի
Յիշակ-Յուշակ (» » 5 » » 223 էջ)	
Անցիտ Տարեցոյց (Օրացոյցի էջերուն հետ) 137 էջ.	
Յանած-Յուած (Մայրենի Աշխարհ. Բ. գիրք) 320 էջ.	
Բնիկ Արևեսներ 120 էջ.	
Կովկասի գծով (Ուղեւորի յուշեր ու նշեր) 280 էջ.	
Նոր Հայերէն (Գրքք. Աշխրքք. Գաւաքքա.) 50 էջ.	
Բարախումներ (Գերթուածներ) 90 էջ.	
Նուարդ կամ Վարդ և Փուշ 180 էջ.	
Սիրանուշ կամ Գաղափարական սեր 200 էջ.	զէպ' հայ կեանքի.
Դրամի նամբուն վրայ (կիսատ ծայցած).	
Հայ Յուշեր (Յանած-Յուած, Գ. Գիրք) 300 էջ.	
Ղնօր Երգեր (Ժողովածու) 250 էջ.	
Յուշեր ու Խոհեր (Յուշագրութիւն) 2190 էջ.	
Անդրանիկ Սանատրիսանայ Բաւարուն 350 էջ.	

Գ. Ս Ե Ի Ա Գ Ե Ի Վ Ի Ճ Ա Կ Ի Ս

Հայրուսան (Վանքարանիս Herbierովը, անտիքընթաց գործ մը).

Վանաշխարհ (Վաստրգինի Ազգագրի. հատարագր. Փրաֆ. Գր. Խլիքենցի նրագիրով).

Սպարկեր (Մորման.)

Արևելեան Վիպաշխարհ (բնիկ հրաշուհիւ հեքեաթ ու զէպեր) 2000 էջէ աւելի.

Արևելեան Առակներ (Առած ու Առակ բնութ. հմտութ.) 400 էջէ աւելի.

Հայ Քնար (Ժողովրդի. յոյժ ձոյս ու անտիպ երգեր, ճյուղիւծ. կմտ. զրգ. է.).

Արդի Հայարարան (Հայերէն նոր բար. Larousseի ստով. Գրքք. Աշխրքք. Գաւաքքա.).

Անձեր ու Անցիտ (Յկա. Անձց. Բարն. պտկ. Ճուլուած, հմտութ. սաղարհի.) 1500 էջ.

Հայ Դիցան (Ժողովրդական Դիցարանութիւն).

Ազնանց Տուն (Ժողովրդի. զէպին մշակումը) poeme.

Աւանդարան կամ Անցիտ Անցիտ (Հայ աւանդութիւնները).

Արմասական Բաւարուն (Հմտութ. հայ և օտար արմատներու հետ).

Մանկապարտեզ (Երգեր՝ աշխատանքութեանը կմտ. զրգ. է.).

Հայ Բնաշխարհ. Են. Են. Են. :

« Հայտնի ծառայելի՛ շողաքակրթութեան ծառայել էն: Անհատի մը նպաստելի ազգին նպաստել է ապահովագէտ: »

Գաւա թարիներու անդուլ ջանքերով իրագործուած զերթիշնայ ազգագրական (ethnographique) աստղաձևերը — անպիք բանագանձը — լոյս տեսնելու և հանրութեան սեղանին վրայ դրուելու համար՝ անհրաժեշտ է նիւթական ուժեղ աջակցութիւն:

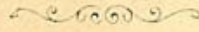
Սրտի հետ նայն ատեն ջրակ ունեցող ճշմարիտ ազգասէր Հայեր թող ստանձնեն Էրզնրէս մէկ-քանիին մեկնապարթիւնը:

Հասցէն՝ Պարենց Գրատուն, Չաքմաքճուար 30, կամ ուկէ Հայ Օրաթերթի մը միջոցով:

Կ. Պոլիս, Յնվր. 1919

ԶԻՔՈՒՆԻ

Ի ԳՐԳԻՌ ՈՒՐԻՇՆԵՐՈՒ

Քաղցր է ինձ դնել, այս գրքիս սկիզբը, մէկ քանին՝ այն շնորհաւորական նամակներէն ու Մամուլին զնահատականներէն՝ զորոնք ընդունելու պատիւն ունեցեր եմ Յառարանիս («Վանքարբառ» կամ «Գաւառիկ Բառարան») Վանայ, իր շրջակայից, Կարնոյ եւ ուրիշ գաւառներու, ձեռագիր մեծադիր 1586 էջ, 688 ձեռագիծ պատկերներով) պատկման առիթովը:

Հետո՛ւ ինձմէ՛ անմիտ փառասիրութիւն. ես իմ բարոյական վարձքն ու փառքը վայելեր եմ արդէն, Ազգիս ծառայելու ընդունակութիւններովս: Քայց երբ հոս կը հրատարակեմ այդ զնահատականները՝ նպատակս այն է որ՝ ուրիշներ ալ, — գրչի ու զօրականութեան սէր ունեցողները, — տեսնեն թէ՛ աշխատութիւն մը, երբ հանրութեան օգտակար ըլլալու սահմանուած է, կը զնահատուի ու կը քաջալերուի: Տեսնեն, եւ բարի նախանձ ունենան իրենք ալ, իրենց կարողութեան չափովը սատարելու ազգային գրականութեան:

«Հանդէսէն վերջ՝ (1) բոլոր ներկաները հաւատած էին կանանց սեղանին շուրջը, և աչքէ կ'անցընէին ներկայացուած և վարձատրուած զործերը. բայց ամէն ոք միահամուռ իր գնահատութեան քուէն հուսար ճիգըն . . . Զիթունիի վանա դասարանը քանի մասին պատրաստած զործին, որ ամէն կատարելութիւններով օժտուած՝ և յոյժ խղճմտութեամբ պատրաստուած շահեկան զործ մըն է .

«Նայն իսկ վանձ. Գարրիէլ էֆ. Նարատակեան իրաւացութեան մը պահուն իր հիացումը յայտնեց Զիթունիի յիշեալ զործին մասին, զոր ամէնէն աւելի շահեկանը և պատասխանը նկատեց, մինչ ուրիշ հմուտ և ձեռնդաս բանասէրներ, միւ ձայն արժանի կը նկատէին յայ զործը՝ նայն իսկ ամբողջ մրցանակին, և դան կը նկատէին հրատա- բակուելու անմիջական առաջնութիւն և կարեւորութիւն անեցողք: Զիթունիի բառա- բանին առաւելութիւններէն մէկն ալ այն է որ, յատկանշական (ձեռագործ) պատկեր- ներ ալ կը պարունակէ կարգ մը բաներու անջեւ, ինչպէս խիստ նրբորէն դժուած զործիքներ, զարդեր, անօթներ ևն . . .

(«Սուրհակյակ», թիւ 1945, Տ. 21 Յուլիս 1905)

«Այս տարի Իդիերեանց Գանձնատուրովը սրակեց Տ. Ե. Յ. Զիթունիի «Գաւա- րական Բառարանն Վանայ, իր շրջափայլից և սյլ գաւառաց, պատկերադարդ . . . Զիթունին աւս սիւնակներուն մէջ ծանօթացուց իր աշխատութիւնը, զոր առիթ ունե- ցանք թղթատելու, և ի սրտէ կ'զկայինք թէ խզճամիտ աշխատութիւն մ'է, որ Գանձ- նատուրովին մասնաւոր գնահատումին արժանացաւ իր լիութեամբը: Զիթունին գովելի դադափարն անեցած է նաև պատկերազարդելու իր Բառարանը, ինչ որ կ'արձրացնէ անոր արժէքը, և նկարներու վրայ իսկ ցոյց տուած է անոնց իրաւաբանիւր մասին դուռնակիան բառերը: Հեղինակն իր Բառարանին զարծնական կիրառութիւնն ալ փորձեց, գաւառական ալ և ալ արեսաներու վրայ գրած կուռ յօդուածներովը, և տեսանք թէ արդարեւ կային շատ բաներ, զորո կարելի էր աներկայ ընդունիլ լիզուին մէջ, քանի որ պակաս մը կ'լեցնեն: Անոնք որ կ'հետաքրքրուին այսպիսի նիւթերով, անշուշտ կարգացած են Գանձնատուրովին գնահատումն արտայայտող տեղեկագիրը .

(«Յիզակնիտն», թիւ 2835.
«1905 Գրական Տարին» Յնկր. 2/15)

Միւս օրաթերթերն ու պարբերականներն ալ (Արեւելք, Ա. Մամուլ, Փուռք, Մասիս ևն.) հրատարակած են վերիններուն նմանիմաստ բաներ մը, զորո մի առ մի արտադրելն աւելորդ ու ձանձրացուցիչ պիտի ըլլար:

Գնահատական երկատուք որիելու պատիւ ըրած էին նաև Հ. Գրիգորիս Մ. Վ. Գալէֆարեան (Միթթօրեան միարան), Տեարք՝ Սիմոն Զէօլէֆճեան (Խմբագրատ. Բիւրակնի), Ենօլք Արմէն (Խմբ. Մասիսի), Մեծքալ Նուպարեան, Բարուչակ Տէր Գարութիւնեան, ևն. ևն . . .

(1) Սահակ-Մեարտիկան ժ. 2. րդ Մրցանակարարաշխուշտիւնան հանդեսը՝ Ղարաբիսի Խոր- հրդարանին մէջ, 7/20 Յուլիս, Ուրաք, 1905:

*. Մեծ-Հայքը կը բաժանուի 15 նահանգ. —

1. ԲԱՐՁՐ-ՀԱՅՔ, Haute-Arménie (այժմ՝ Էրզրում, Երզնկայ կն.):
2. ՉՈՐՐՈՐԳ-ՀԱՅՔ, Quatrième-Arménie (այժմ՝ Խարբերդ, Չմշկա-
ծագ կն.):
3. ԱՂՁՆԻՔ, Aghtznik (այժմ՝ Պիթլիս, Ազերդ, Խիզան կն.):
4. ՏՈՒՐՈՒԲԵՐԱՆ, Tounoubéran (այժմ՝ Մուշ, Մանազկերտ կն.):
5. ՄՈԿՔ, Mock (այժմ՝ Մոկս, Շատախ, Սպարկերտ):
6. ԿՊՐՃԷՔ, Cordjék (այժմ՝ Նորաուզ, Աղբակ կն.):
7. ՊԱՐՍԿԱՀԱՅՔ, Parscahaik (այժմ՝ Սալմասա, Ուրմի, Խոյ):
8. ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ, Vaspouracan (այժմ՝ Վան, Արճէշ, Թերկրի, Մա-
կու, Նախիջևան, Ագուլիս կն.):
9. ՍԻՆԻՔ, Sunik (այժմ՝ Գարալագեազ, Ջանգեզուր կն.):
10. ԱՐՅԱԽ, Artzakh (այժմ՝ Շուշի, Խաչէն, Վարանդ կն.):
11. ՓԱՅՏԱԿԱՐԱՆ, Païtacaran (այժմ՝ Բաղու, Շիրուան, Ղարաբաղ կն.):
12. ՈՒՏԻ, Outi (այժմ՝ Գանձակ, Ջուանշիր կն.):
13. ԳՈՒԳԱՐՔ, Gougark (այժմ՝ Բորչալու, Ջաւախք, Լոսի կն.):
14. ՏԱՅՔ, Taïk (այժմ՝ Օլթի, Ախլցիս, Թորթում կն.):
15. ԱՅՐԱՐԱՏ, Aïrarat (այժմ՝ Բասէն, Այաշկերտ, Պայազխա, Կարս,
Արեւսանդրապոլ, Կաղզուան, Երեւան, Իգաիր, Աարբազաճը, ✓
Սարատրապատ կն.): Տես Հայաստանի քարտէսը:
Տեսնել նաև Մեծ-Հայքի հին և նոր դաւառները՝ համար 3:

*. Փոքր Հայքը կը կազմէր երեք նահանգ. —

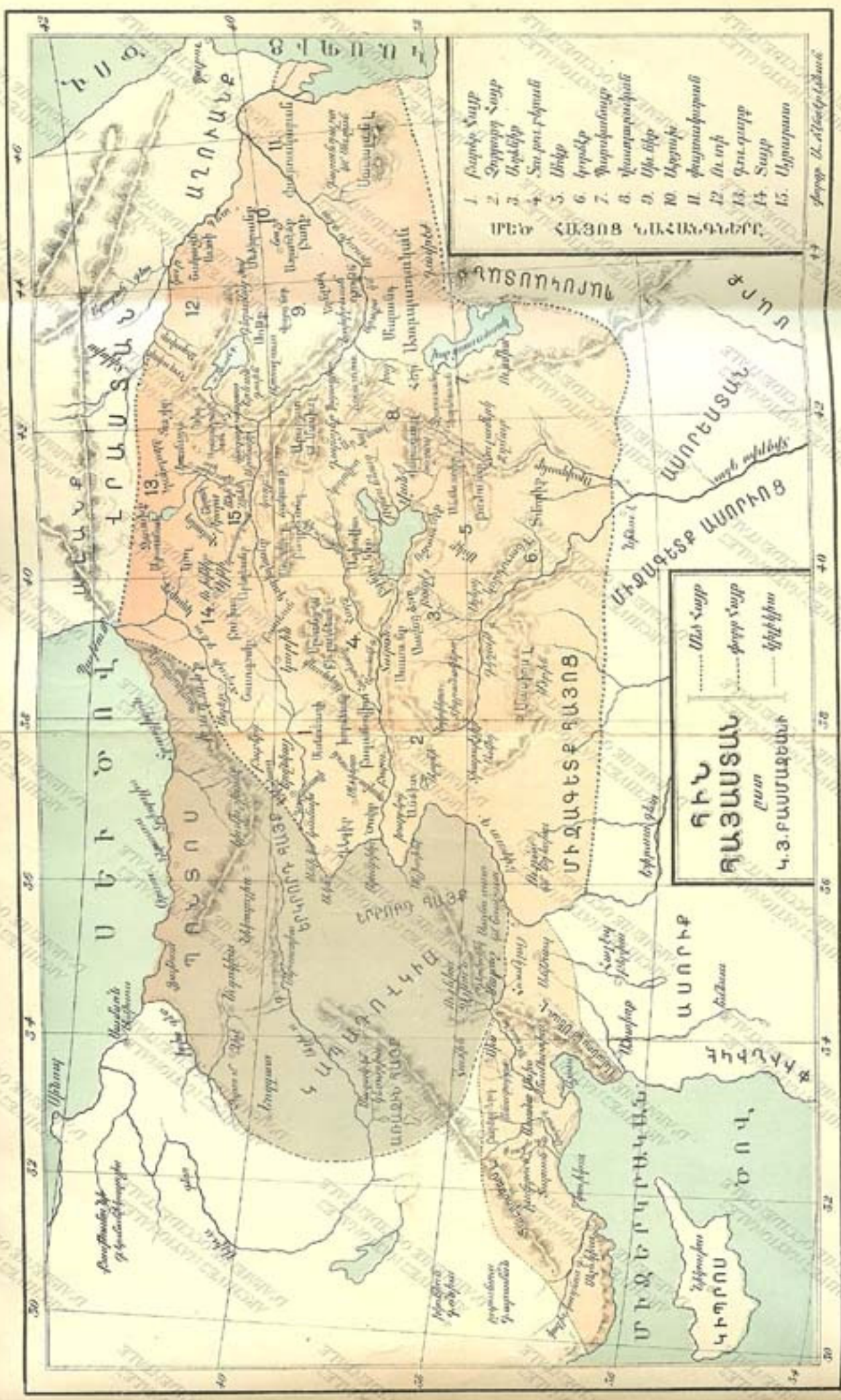
16. ԱՌԱՋԻՆ-ՀԱՅՔ, Première-Arménie կամ Կապադովիա (այժմ՝
Կեսարիս):
17. ԵՐԿՐՐԻ ՀԱՅՔ, Deuxième-Arménie (այժմ՝ Սերաստիս, Արաբկիր):
18. ԵՐՐՈՐԳ ՀԱՅՔ, Troisième-Arménie (այժմ՝ Մալաթիա, Տիգրայէքիր):

*. Հայաստան՝ Մեծ-Հայքի թագաւորութեան անկումէն ետքը (1079)՝
իր ազգային անկախութիւնը կը շարունակէր պահել Փոքր-Հայքի հարաւ
արեւմտաքը՝ իր նոր հայրենիքին — Կիլիկիոյ մէջ (1080-1375):

Կիլիկիա կը բաժնուէր երկու մասի. — ԴԱՇՏԱՅԻՆ Կիլիկիոյ և
ԼԵՌՆԱՅԻՆ Կիլիկիոյ (Cilicie, այժմ՝ Սիս, Ասանա, Տարսուս, Այաս,
Մարաշ, Չէլթուս, Մէրսին, կն.):

3. ՄԵՏ-ՀԱՅՔԻ ՀԻՆ ՆՈՐ ԳԱՌԱՌՆԵՐԸ. — Կը դնենք բող-
դատական ցուցակը՝ Մեծ-Հայքի դաւառներուն հին և նոր անուններուն,
որոշելով անոնց ո՞ր բաժնին պատկանիր՝ T. (Turquie), R. (Russie),
P. (Perse) սկզբնաւորներովը. —

	ՀԻՆ ԳԱՌԱՌՆԵՐԸ	ՆՈՐ ԱՆՈՒՆԵՐԸ	ՀԻՆ ԳԱՌԱՌՆԵՐԸ	ՆՈՐ ԱՆՈՒՆԵՐԸ
Քարձ Հայք				
Գարանապի	Կեմախ, Գուբուջայ	T. Մանանապի	Լէզքի, Թուզատթի,	
Առիւծ	Ռաֆանիէ, Շէյրան	T.	Մամաթիս T.	
Մշուս (Մզուր)	Օվաշք	T.	Սպիք	
Կիլիկիոյ	Էրզնկերտ(Երզնկա)	T.	Շատապք	
Գերջան	Տէրջան, Բայրուրդ	T.	Կարին	
			Կարս, Բայրուրդ T.	
			Չորաէլի, Մասաա T.	
			Էրզրում, Օվա T.	

- ՄԵՆՆ ԿԱՅՈՑ ԿԱՆՆԱԳԻՆԵՐԷ
- 1 Բաղնիք Նայր
 - 2 Չորացու Նայր
 - 3 Արարատ
 - 4 Տաշ Բաղնիք
 - 5 Արարատ
 - 6 Կոտայք
 - 7 Պոլսականայր
 - 8 Պոլսականայր
 - 9 Արարատ
 - 10 Արարատ
 - 11 Փայտաւազարան
 - 12 Արարատ
 - 13 Արարատ
 - 14 Գրա-Պոլս
 - 15 Արարատ

ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻԿ
ԳԱՅԱՄԱՏԱՆ
 Գրա-Պոլս
 Կ.Յ.ԲԱՍՄԱՆԵՐԻ

Տարածք և Կենտրոններ

ՀԻՆ ԳԱՒԱՌՆԵՐԸ

ՆՈՐ ԱՆՈՒՆԵՐԸ

ՀԻՆ ԳԱՒԱՌՆԵՐԸ

ՆՈՐ ԱՆՈՒՆԵՐԸ

Չարույ Հայք

Կարնայք

Խորձեան
Հաշտեանք
Պաղնասուն
Բալասոսիս
Մեծ Ծոփք

Փոքր Ծոփք
Հանձիթ
Դորէք
Դէզիք

Աղձնիք

Արղն
Նփոկերտ
Քեղ
Կեթիկ
Տափիկ

Աղնաւաձոր
Խերհնիթք (Սեր-
Գեղ (Կեթք)
Սալնաձոր
Սասունք

Տուրուքիսի

Խոյթ
Առաղիտնիք

Տարօն
Արշամունիք
Մարդաղի
Դամնուսք

Տուարածատափ
Դաղաւ
Հարք
Վարածնունիք

Բզնունիք
Երեւարք
Ազիսիս
Ազիսունիք
Կորի
Խորխոսունիք

Մոկի
Իշայր
Իշայր Միւս
Իշոց գաւառ
Առուենից Չօր

Միշա
Մոկք Առանձնակք
Արբայից գաւառ
Արզասոյիս
Ջերմաձոր

Քոի Կ. [Կինճ Կ. Կորդուք
Ճաղնաղջուք, Ջիկաւէ, Կորդեք Ղերին
Արղնի Կ. Կորդեք Միջին
Բալու Կ. Կորդեք Ներքին } Տարի
Հայնի, Հաղոյ, Խուլի, Այտունք
Լճէ, Մուֆարդին Կ. Այգասք
Չճիկաձաղ, Խողաթ Կ. Մոթաղանք
Խարբուէ Կ. Որսիքանք
Չեքուշ, Ջերմիկ Կ. Կարասունիք
Ազ Կ. Ճա՛նակ
Փոքր Աղբակ

Խարդան, Ծոբղան Կ. **Պարսկահայք**
Բշեքի Կ. Այլի կամ Կուսի-Իւշնի Բ.
Ռնասուն Կ. Մարի [Ճան Մէթրեուաւ Բ.
Տիարբէքիս արեւ. Կ. Թրափի Տէրգեուաւ Բ.
Տափիկ Կ. Աջուքու Նէտիսինան, Ռուժարայ Կ.
Կրեղէլաթէ, Կեցան Կ. Ըննա Ընդէլ Բ.
Մղերդ Կ. Տաճեքա Սիւնիք Բ.
Մատկան Կ. Չարհնաւան Սալմարա Բ.
Բիթլիս Կ. Չարեւանդ Գիլիման Բ.
Սասուն, Մատկան Կ. Հեր Խոյ Բ.

Խոյթ, Բանաշէն Կ. **Վաւառուրիկան**
Շապախ Մշոյ, Դաւառ Տար
Սասնոյ Կ. Բուդունիք
Մուշ, Չուքուք Կ. Արճիշակոյիս
Վարդաճ, Գոյնուչ Կ. Աղաթիս
Թնաւ Կ. Կուղանոյիս

Թէքման, Շուշար Կ. Առերբանի
Քէօքուս, Խալիսոյ Կ. Դաւանի
Անթափ կամ Թութք Կ. Բուժունիք
Պուլանքք վերին Կ. Առնոյ-Ռան

Լէզ, Անիք, Խանդեղ Կ. Անձեւացիք
Արլաթ Վանայ, Ալժաւ Արարատունիք
Կարճիան Կ. Վաղ Կ. Երուանդունիք կամ
Փատնոց Կ. Երիթունիք

Մալաթիերտ Կ. Մարդասուն
Ախլաթ Մշոյ Կ. Արտաղ
Ալճալաղ Կ. Ակէ
Ազրակ Մեծ
Անձախաձոր

Ազրակերտ Կ. Թաճաւան
Կարկաւ, Թիղան Կ. Կուարտոս
Հերուն, Խօրօղ, Նգար Կ. Կրճունիք
Մոկս արեւմտեան Կ. Մեծնունիք
Պերճարի Կ. Պարունիք
Մոկս արեւելեան Կ. Գուկան

Շիրվան Կ. Ազուանդուս
Շիրվան Կ. Պատարարունիք
Շատախ Վանայ Կ. Չեքիաք Կ.

Նորուզ Կ.
Ռոհասան Կ.
Տեհ Կ.
Ճէղիթէ Կ.
Չախաւ Կ.
Ամաղիա Կ.
Բեթէլէրար Կ.
Ճուլածերիկ Կ.
Չայ, Տըխուլ Կ.
Չերոյ, Օսոտար Կ.
Գեուաւ Կ.

Իւշնի Բ.
Մէթրեուաւ Բ.
Տէրգեուաւ Բ.
Նէտիսինան, Ռուժարայ Կ.
Ընդէլ Բ.
Սիւնիք Բ.
Սալմարա Բ.
Գիլիման Բ.
Խոյ Բ.

Գուաշ, Ռոտան Կ.
Վան, Սըրդէ Կ.
Թիմար Կ.
Արճէշ Կ.
Սարքուս Կ.
Չիլան Կ.
Բեքիթի Կ.
Արաղա Կ. Բ.
Նորասուղ Կ.
Ալգմանապատ
Խոշաք, Նորուզ Կ.
Մէրէնդ Բ.

Հայոց Չօր Կ.
Համիալիսէն Կ.
Մաղաւ Բ.
Մաղաւ Բ.
Սէք Ալբակի, Ռաշքաւէ Կ.
Կասուք Բ.
Չօրս Բ.
Գարաքոյունիու Բ.
Ալգմանապատ Բ.
Գարաքոյունիու Բ.
Օվաճք, Սըրճա Բ.
Չօրս Բ.
Մեմե, Նէճօքի Կ.
Շեքիաք Կ.

ՀԻՆ ԳԱԽԱՌՆԵՐԸ	ՆՈՐ ԱՆՈՒՆԵՆԵՐԸ	ՀԻՆ ԳԱԽԱՌՆԵՐԸ	ՆՈՐ ԱՆՈՒՆԵՆԵՐԸ
Արտաշէղնան	Քարասու Մ.	Որժըղը-Պերտ	Էնգուչէֆթ, արեւմտա- եան Թալիշ Ռ.
Արտաւանեան	Մահմուդի Մ.	Ալեւան	Արքեղան Ռ.
Բաքան	Մահմուդի Մ.	Աւախ	
Քարիթեան	Դեւմար Ք.	Արանաս	Կերէրին Ռ.
Գաղրիկան	Դեւմար Ք.	Տախ	Կերէրին Ռ.
Տանկրիւյն	Իոյ Ք.	Իտալացեան	Կերէրին Ռ.
Վարածնունք(թուխ Վրընջունիք)	Քարաքոյունլու Ք.	Աղուէ	Կերէրին Ռ.
Գողթն	Ագուլիս, Օրտուրադ Ռ.	Տուչքատակ	Կերէրին Ռ.
Նախճուան	Նախջուան, Զուղայ Ռ.	Գարդման	Գրդմանիկ Ռ.
Մարանդ	Մէրէնդ Ք.	Շիկաշէն	Գէնճէ կամ Էրիզադէ- թոպու, Սաղաշէն Ռ.
ՍԻՆԻՐ			
Երնջակ	Ալընճա Ռ.	Ուտի Առանձնակ	Բերտէ, Զուանշիր Ռ.
Ճահուկ	Զահուկ Ռ.	Դուգարֆ	
Վայոց Չոր	Դարաղաղքը, Վէտի Ռ.	Զորսփոր	Մատէն Ռ.
Քեղարքունի	Քեաւաւ Ռ.	Իտրափոր	Բորչալու Ռ.
Ստաք	Ծար Ռ.	Կողբփոր	Ղազար Ռ.
Աղահէճք	Զանդեղուր Ռ.	Տաշիր	Լուի Ռ.
Ծղակ	Պարկուշատ, Տաթեւ Ռ.	Թուեղք	Թրիալէթ Ռ.
Հաբանդ	Զանդեղուր, Ղափան Ռ.	Կանդարք	Ապոց Ռ.
Բաղք	Պարկուշատ, Տաթեւ Ռ.	Արտահան	Արտահան Ռ.
Չորք	Ղափան Ռ.	Զուարթ	Ախալքալաք, Զուարթ, Զաւարիթ Ռ.
Արեւիք	Մեղրի, Գեանէիկ Ռ.	Կղարջք	Արտամուշ, Գլարջէթի, Շուշէթ Ռ.
Կուսական (Կովսա- կան	Գեանալուդ, Սըաու- քադ		
Արցախ		Տայֆ	
Հարանդ Միւս	Գանձասար, Շուշի Ռ.	Կոզ	Կէօլէ Ռ.
Վայկունիք	Զրաքերք Ռ.	Բերդացփոր	Բէնէք, Թալաւաքերար Ռ.
Բերդաձոր	Այրուս Ռ.	Պարաիդացփոր	Օլթի, Պարաէզ Ռ.
Մեծկուսանք	Խաչէն Ռ.	Ճակք	Լիվանա Մ. Արդուին Ռ.
Մեծիքանք	Գիւլիստան Ռ.	Բուխա	Թալուզքէար Ռ.
Հարճանք	Տեղա, Վարանդ Ռ.	Ռքաղէ	Թորթուս Մ.
Մուխանք	Տեղա, Վարանդ Ռ.	Ազորդափոր	Նարինան Մ.
Պիանք	Տեղա, Վարանդ Ռ.	Կափոր	Նիկիզլվան, Պարիաք, Զուրիա Մ.
Պանծկանք	Շուշի Ռ.		Կիսկիմ, Բերդազքակ, Խատրջուր Մ.
Միտական Ոստան	Խաչէն, Զէյլա Ռ.	Ասեացփոր	
Բուստի Փաւնէս	Շամքոր, Խոյխարա Ռ.		
Կոզթ	Շամշատիլ Ռ.	Այրարաւ	
Փայտակարան		Բաան	Բատնլէք, Հանքաղէ. Մ.
Հրաքտ-Պերտ	Ուշտարուգ, Մուղան Ռ.	Գարեղեանք	Կաղղուան, Զարարան Ռ.
Վարդանակերա	Մալիան, Վարդանա- [Կերտ Ռ.	Աբեղեանք	Սարրլամիշ, Թախդ Ռ.
Նօթնփորակեան Բա- զինք	Քարբիստան Ռ.	Հուսունք (Վահն- ուանիք)	Կաղղուան արեւմտ. Ռ. Զաղքրան, Սրբբալտ. Ռ.
Ռոտի-Բաղա	Արտաւիլ Ռ.	Արշարուանիք	Ալշկաւ, Քարաքիլիսէ Մ.
Բաղանուսա	Ահար Ռ.	Բազրեւանդ	Տիստին, Աթմանլու Մ.
Առասպիժան	Սէպէտաշ Ռ.	Ծաղկոտն	Շէօրէկէլ Ռ.
Հանի	Շամսիի Ռ.	Շիրակ	Կարս, Զարիշատ Ռ.
Աթշի	Ափշիրան Ռ.	Վանանդ	Սարդարապատ, Լիջիա- ծին Ռ.
Բաղաւան	Բաղու Ռ.	Արագածոտն	
Աղանգարան-Պերտ Քարապաղ Ռ.			

ՀԻՆ ԳԱՆԱՌՆԵՐԸ	ՆՈՐ ԱՆՈՒՆԵՐԸ	ՀԻՆ ԳԱՆԱՌՆԵՐԸ	ՆՈՐ ԱՆՈՒՆԵՐԸ
ձակասք	Իգդիր, Կոզր R.	Կոտայք	Երեւան, Քրքաուլաք R.
Մասեացաւն	Սաւրմառի, Ակառի R.	Մաղապ	Կէօքչայ արեւելեան R.
Կոզալիս	Քոչալիս, Չաւուր T.	Վարաժնունիք	Դարաշիշէկ R.
Աշոցք	Գէօքչայ արեւմտ. T.	Սասան Դունայ	Գաւնիզաղաք R.
Նիգ	Ապարան R.	Շարուր	Շարուր, Խոք R.

Ծրանսերէնի մէջ՝ ծիածանի (arc-en-ciel) 7 գոյներուն անունները՝ կարգով միաք պահելու համար, ծանօթ է որ, կէս-չափական ձևով կը հեղաթափ աշտպէս. —

Violet-indigo-bleu-vert,
Jaune-oranger-rouge.

Արդ, Հայաստանի 15 նահանգներուն անուններն ալ, կարգով յիշելու էր զիբոսիւն՝ կ'առաջարկենք նեղել քառեակի մը ձևով. —

Բարձր-Հայք, Զորրոդ-Հայք, Աղձնիք, Տուրուքերան.
Մոկի, Կորձիք, Պարսկաստան, Կասպուրական.
Սիւնիք, Արցախ, Փայտակարան.
Ռէշի, Գուգարք, Տայք, Այրարատ:

[ԶԻԹՈՒՆԻ]

Արգանայի կնիք

4. /ա. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԼՍՈՒՆԵՐԸ. — Մեծ-Հայք՝ իր ամբողջութիւնովը կը կազմէ լեռնագոտի մը, կամ — չրջակայ հարթավայրերուն համեմատութեամբ — լեռնակղզի մը. որուն բարձրագոյն կատարն է Արարատ կամ Մասիս լեռ, իսկ բարձրաւանդակը՝ Բարձր-Հայք կամ Կարին:

Աւստի Հայաստանի բարձրաւանդակ-լեռնագոտիին (Plateau Arménien) կարեւոր լեաները: Բարձրութիւնները ծովի մակերեսէն հաշուուած են (1). —

(1) Հս.՝ հիւսիսային, հր.՝ հարաւային, արեւ.՝ արեւելեան, արմ.՝ արեւմտեան, եզ.՝ եզերական, Ար.-լեռն.՝ Արարատեան լեռնագոտի, կնզ.՝ կնիքական լեռնագոտի.

Աղատ լեռ, տե՛ս ՄԱՍԻՍ

Աղաղեազ, ԱՐԱԳԱՆ

Ահար, 8,000 սոք (Սիւնիք)

Ահմանկան լեռ, 11,200 սոք, հս.-արեւլ

Աղձնեաց լեռներ, հրւ.-արեւմտ. (Մուշ)

Առնա, 10,000 սոք (Ղառ) [լեռներ]

Արաբած, Աղաղեազ, [13,436 սոք, կերպ.]

Արազի լեռ (Շուշի)

Արայի լեռ, Գառն-Եսարզ, 7,900 սոք, հս. արեւլ.

Արագածի և հարակից լեռների քարտեզ

Ահարայի լեռներ, ՄԱՍԻՍ

Ամանու, (Կիլիկիա) 7,000 սոք, Սեա լեռ

Անդազ, 6,500 սոք (Սասուն)

Անտիտաւրա, հր. եղբ. (Կիլիկիա)

Աղաց լեռներ, ԹԻԵՂԻ

Արարատեան լեռներ (Մասիս, Բիւրախեան,

Արարատ, ՄԱՍԻՍ) [Շուսիան

Արեւիք լեռներ, Ետն-Տաղ, հս.-արեւլ.

Արզնի լեռ, հրւ.-արեւմտ.

Արսեաց լեռներ, 8,000 սոք (Տայք) հս.-կղբ.

Արտաս լեռ, 11,000 սաք (Վան)	Երզնկայի լեռներ, հս.-արևմտ.
Արքաշան, 8,500 սաք	Ձահրոս լեռներ, Ձարկոս, հր.-եղբ.
Բաղնոց լեռ, կերպ.-լուծիչ	Ձարասալ (Կորդուք)
Բամբակի լեռ, Գամալակի լեռ, Կանգար, Զեռնակ (Հարք, Կարին)	Հնձարքսար, Կապուտկոզ (Վան)
6,000 սաք, հս.-արևել. [Բաթիք]	Ըշրգր լեռ, 9000—11,695 սաք, Աիւնեաց լք.
Բամպուլ լեռ, Խաչ-Կեռուկ, 10,000 սաք,	Թանդուրեկ, ԹՈՆԴՐԱԿ
Բաքդուղ լեռ, Թախարու, 8,400 սաք	Թարուկ լեռ (Կիլիկիա) 7,000 սաք
Բերեհկայ լեռ, հս.-արևել.	Թանդրակ, Թանդուրեկ, իՄՂԳԱՅ ԼեՆ
Բիւրակնեան լեռներ, Պիկկոշ, ՍԻՄԱՆՅ	Թուխ Կիզիկ-Տերե (Վան)
Գաղ լեռ, Կոֆ-Տաղ, ԳԱՒԱՐՁԻՆ	Թուրանկրա (Կորդուք) 9,000 սաք
Գառնակեր (Գանձակ)	Թուեղք, Ապոց, Քայխուլի, 7,000, հս.-արև.
Գարուսայ լեռներ, Արսիկոզ, 8,000 (Սիւնիք)	Թրեալէթեան լեռներ, հս.-եղբ.
Գաւարդին լեռ, Գաղ, Կոֆ-Տաղ, 7,000	[հս.-արևել. Խմբէթի լեռներ, ԿՈՂՔԻՍԻ Լ.
սաք, հս.-արևել.	
Գեղ կամ Գեղամայ լեռներ, 11,500 սաք, Լալվար, Լեալվար, 5,500, հս.-արևել.	

Սիփաքի գագարը

Գեղ լեռ (Երեւան)	Լեօք լեռ, 5,000 հս.-արև.
Գրգր-Թեփե, 9,321 սաք, ՍԻՆԵԱՅ ԼեՆ	Լիզ (Հարք, Մանազկերտ)
Գրգր-Պոզազ, 11,872 սաք, հս.-արևել.	Խայխաչ-Տաղ, ՄԱՆԱՆԱԴԱՅ Լ.
ՍԻՆԵԱՅ ԼեՆՆԵՐ	Թաղուեաց լեռ ՊԱՐԻԱՐ
Գոհանամ, Սեպուհ, 10,000 սաք, հս.-արևմտ.	Թամբուրեթ լեռ (Հարք, Մնզկերտ)
ԵՐԶՆԿԱՅԻ ԼեՆՆԵՐ	Խանսուշ, ՍԱՍՈՒՆ
Գոշմ լեռ, 6,400 սաք (Սասուն)	Խաչաքար լեռ, Վարշամակ, 12000, արև.-հր.
Գոսաղ լեռ, ՍիփԱՆ	Խաչնի լեռներ (Սիւնիք) 9,000 սաք
Գուգարաց լեռներ, հս.-արև. Կորի, Մօքքի	Խաչքար լեռ, Խոյ-Խարա, (Գանձակ), արև.
Գուրգէն բարձր լեռ (Գանձակ)	Խարդան լեռ (Բաղէշ)
Գրգուռ լեռ (Վան)	Խոյթ լեռ (Մուշ) 6,000 սաք
Դարանաղեաց լեռներ (Երզնկա) հս.-արևմ.	Խոնաւ լեռներ, Մոխրաշա (Վերք)
Դեղթափ լեռ (Կարին, Պիկկոշ)	Խուլփ լեռ (Մուշ)
Դիզափոստ (Շուշի)	Շաղկաց կամ Պաղկեայ լեռ, Արա-Տաղ (Ընդառ,
Ճղերով, 11,400 սաք, հր.-եղբ.	Թանդրակ), 10,000 սաք, Ար.-լուծիչ

Ծիրնհատար (Մուշ)	Մառն, Մասիք, Արարատ, 16,916 սոք
Նախաբերի լեռ. ԳՈՒԳԱՐԱՅ Լ.	(կամ 5,156 մէթր) Փոքր-Մասիքը՝ 23,436
Կալծոյ լեռն. Գղղլնա լեռն. Կու-արււլ.	սոք (կամ 4,006 մէթր)
Կանգարք լեռն. ԲԱՄԲԱԻԻ Լ.	Մարաթ, Մարաթուկ (Մասուն)
Կապոյտ լեռն. Կիօֆ-Տաղ, 10,000 (Կարին)	Մեծբունց լեռներ, ՏԱՅՈՅ Լ.
Կապուտկող, Ընծարիտար (Վան)՝ 8,000 սոք	Միս լեռն. Կու-արււլ.
Կու-արււլ.	Մշնուր, Մուզուր (Կարին) 9,000 սոք
Կապուտճիկ լեռ (Սիւնիք) 12,000 սոք	Մակոց լեռներ, Կր.-եղր. (Վան)
Կասկաւի լեռներ, Կր.-եղր.	Մոսիկրեան լեռներ, Աճարա, Կու-արււլ.
Կարնոյ լեռներ, Փարսեղիօֆեն, 10,694	Մուկ, Մուր (Վասպուրական)՝ 8,400 սոք
սոք, Ար.-լանգա.	Մուրալ լեռ, 10,000 սոք, Կու-արււլ.
Կուարի լեռներ, Կր.-եղր.	Մարրի լեռ, ԳՈՒԳԱՐԱՅ Լ.
Կեղիի լեռներ, ՍՐՄԱՆՅ	Մաււ լեռ կամ Մուււլ, 11,500 սոք (Արեւիք)
Կիլիկեան Տորա, Կր.-եղր.	Մըղուկ լեռ (Գանձուկ) Կու-արււլ.

Արագած լեռ

Կողքիսի լեռներ, Իմերէթի Լ. Կու-արււլ.	Ներքովի լեռ Նիկեոս-Տաղ, 9000 սոք (Վան)
Կոնյուր լեռ, Գիւնաղ-Տաղ, 11,057 սոք	Նարա, Նարասահան, ԵԱՂԳԱՅ Լ.
(Արեւիք լեռներ)	Նամրամ լեռ, 7,000 սոք, Կու-արււլ.
Կովկաս Հայոց, ՀԱՅԿ. ԿՈՎԿԱՍ	(Գեղամալ լեռներ)
Կորդուաց լեռներ, Կր.-եղր. Մառն,	Նառիան լեռներ, Ար.-լանգա.
Գարամա-Տաղ	Նասաիի լեռներ, Կր.-եղր.
Կօրի, ԳՈՒԳԱՐԱՅ Լ.	Նիստար լեռ (Վերք), Կու-արււլ.
Կոն լեռ, (Բարեբղ. 10,000, Կու-արււլ.	Նոզալար (Կարնոյ լեռներէն)
Հազրու լեռներ (Մոթք)	Նուշար (Սրմանց, Պիւնիկոյ)
Հայկական Կովկաս, Փոքր Կովկաս, 2—8000	Ունիկ լեռ (Թաղիէոյ լեռ) [Կու-արււլ.
սոք, Կու-արււլ.	Պարթար, Պաշխար, Պարթաղբէս, 12,000 սոք
Հայկական Տորա, Կր.-եղր.	Պարուլեան լեռներ (Վերք)
Հայկական Պար (Մասիս, Սրմանց, Մուղ-	Պեղոպատալ, ԲԱՄԲԱԿ
կաց, Վանայ լեռներ)	Պելուար, Տեղի-Տաղ, 11,907 սոք, Կու-արււլ.
Հաղիւնեաց լեռ (Վան)	Պերի, Փիլիի-Տաղ, 10,617 սոք
Հմար (Կարին)	Պիւնճան ՊԷՃԱՆ
Ղարաբաղի լեռ, Սիւնեան Լ. [արււլ.	Պիւնիկոյ լեռ, ՍՐՄԱՆՅ, ԲԻԻՐԱԿԸ
Մանանդաղեաց լեռներ, Թայխաղ-Տաղ, Կու-	Պիւնճան լեռ (Մուշ-Մասուն)
Մասիս լեռներ, Գարամա-Տաղ ԿՈՐԳՈՒՄՅ	Չրաբաշխ լեռ, Սուկու, Սուկուէտ (Բասեն)

Սեռանեաց լեռներ, հր.-եզր.	Վարազ, 10,140 սաք (Վան)
Սասնայ լեռներ, Անդոզք, Խանսուզ, 6,000 սաք, հր.-եզր.	Վարդայ լեռ (Կարին)
Սասնազարձ լ., հր.-արւլ.	Վարչամակ, ԽԱԶԱՔԱՐ [հր.-եզր.
Սարեալ լեռներ (Գանձակ արեւլ.	Տայց լեռներ, Մեծրանց, Սողանլու, 8,000 ս.
Սաւալան, Սաւեյլան, 12,200 սաք (Ատրպա.)	Տաշրաց լեռներ, հր.-արւլ.
Սեւա լեռ, ԱՄԱՆՈՒՄ	Տափղան, հր.-արւլ. 10,000 սաք.
Սեպուհ, ԳՈՂԱՆԱՄ	Տաւրոս, Տորոս, հր.-եզր.
Սերմանց, ՍՐԲԱՆՅ	Տէրտինի լեռներ (Մէրճան, Մաւղուր, Գազիւր)
Սիկիփոր, հր.-եզր.	Տուժիկ (Կարին) 9,000 սաք.
Սիւնեաց լեռներ, Ղարաբաղ, հր.-արեւլ.	Տուփու լեռ (Կարին) 9,000 սաք.
Սիգան, Գուսղ լեռ, 13,700 սաք (Վան)	Քարքէ լեռ (Մուշ) 6,000 սաք.
Սիւսիկ, Շեխմիկ, 9,796 սաք, հր.-եզր.	Քիւսար լեռ (Երեւան)
Սոսէթեան լ. ԳՈՒԳԱՐԱՅ լ.	Քուլվայ լեռ, հր.-արեւլ.
Սուխ, Կարձկանի լեռներ	Քաշմէր (Կարին) 12 000 սաք.
Սուկու, Սուկուէտ, Քիսուհ-Տաղ, 11,262 ս.	Քատեան լեռներ, հր.-արւլ.
Սրմանց, Սերմանց, Բիւրանլն, Պիկիկոշ,	Քուշուար լեռ, Գոնեսուր, 10,300 ս. հր.-արւլ.
10,770 սաք, Ար. ընդտ.	Քուշիլան լեռ, արեւլ.-հր.
Սրխութ լեռ (Կարին) 10,000 սաք.	Քուրիքի լեռներ, ձիւսիս(Կարդուք) 13,000 ս.
Սողանլու, ՏԱՅՈՅ լ., [Ար. ընդտ.	Քոփ, Ար.-լուսդտ.
Վանայ, Վասազարականի լեռներ, Վարազ, Ութուկ, Ար.-լուսդտ.	Քոշան (Կիլիկիա) 10,000 սաք.

4. Բ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԼԵՌՆԱԳՅՈՇՏԵՐԸ. - Բարձր ու ցից կատարներով հարուստ Հայաստանի հողը՝ ունի նաև, իբր իր յատկանշական մէկ կողմը, ընդարձակ տափարակներ, սարսհարթներ ու դաշտեր, նոյն այդ լեռնոս բարձունքներուն շուրջը:

Հայկական բարձրաւանդակին միջին բարձրութիւնն է ծովին մակերեսէն 5000 սաք, իսկ բարձրագոյն և նուազագոյն չափերը կը ներկայացնէ հեռուեալ ցուցակը. —

	Ոսք		Ոսք
Սիւնեաց (Ղարաբաղի) լեռնադաշտը	8000—8500	Մանազկերտի դաշտը	4500—5000
Վանայ դաշտադեղինը	6500—7000	Բաբերդի >	4500—5000
Սեւանի տափաստանները	6500—6550	Շիրակի և Վանանդի դաշտը	4000—5000
Տորոսի դաշտը	6300—6800	Ատրպատականի >	4000—5000
Արաղածոտնի դաշտադեղինը	6300—6500	Արտազի (Մակու) >	4500—5000
Կարնոյ և Բասենի դաշտադեղինը	5700—6000	Երզնկայի >	4000—5000
Գայակիտի դարատափները	5000—5500	Մուշի >	3300—4000
Խնուսի լեռնադաշտերը	5000—5500	Նախիջևանի >	3000—3500
Ալաշկերտի >	5000—5500	Թարրերդի >	3000—3300
Ապաղայի (Վան) դաշտը	5000—5500	Արարատեան >	2600—3500
		Տիգրանակերտի >	1900—2000
		Մաւղանի (Գարանդաշտ) >	110—200

5. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՆՏԵՐԸ. — Գլխաւոր գետերն են՝ Տիգրիս, Եփրատ, Երասխ կամ Արաքս, Կուր, Ճորոխ և Ալիս ու Իրիս: Կան նաև բազմաճիւղ երկրորդական մեծ ու փոքր գետեր, գետակներ, վտակներ և հեղեղատներ, առուներ, աղբիւրներ: Աւասիկ անոնցմէ ծանօթներուն ցանկը, բխատեղն ու գետարեբանը ցուցուած. —

Աղուլիս (ձախէն՝ Երասխի օժանդակ)	Գառնոյ դէտ, ԱՉԱՏ
Աղատ, Գառնի-Չայ (Ահմանկան լեռ — Երասխ)	Գարգար (աջէն՝ Կուրի օժանդակ)
Ալաղան (Կալկաս լեռներ — Կուր)	Գեհնոն, ԵՐԱՍԽ
Ալիս, Ալիւս, Գղղ-Ղրմազ (Զիմէն-Տաղ — Սեւ ծով)	Գեախի (Գեղարքունիք դաւառին մէջ)
Ախուրեան, Արիս-Չայի, Մեծ-Գեա (Սո- Դեղին դէտ, Սար-Սու (Մասիս — Երասխ)	Դրախտիկ (Գեղարքունիք դաւառին մէջ)
աանլու, Արիս լիճ — Երասխ)	Երասխ, Արաքս, Արազ, Նին՝ Գեհնոն (Բիւ- րակն լեռ — Կուր Կասպից ծով) 712 մղոն
Ակամասս, ձՈՐՈՐ	Երնջակ (ձախէն Երասխի օժանդակ)
Ահար (աջէն՝ Երասխի օժանդակ)	Եփրատ (Արևելեան և Արևմտեան) Զրադ,
Աճարա (Տայք — ձորոխ)	Մուրատ, Սեւ-Ջուր (Ծաղկաց լեռ — Եա- րխաւտայ՝ Գարսից ծոց) 1,500 մղոն մին- չեւ խառնուրդ
Անդղ, Խոջապ, (Հայոց-Չոր — Չուխ լեռ, Վանայ լիճ, Նըւ-արեւելքէն)	Զահամ (աջէն՝ Կուրի օժանդակ)
Ապարանի դէտ, ՔԱՍԱԿ	
Առեատ, Բեհեխանու, Բերդի, Սեւ լեռ, Գարահիսար — Վանայ լիճ)	

Նփրախի անցք

Արածանի, Մարաս (Եաղկաց լեռ — Եփ- րատ՝ ձախէն) 850 մղոն	Չայ (Մեծ և Փոքր), Զակրա—Տիգրիս)
Արաքս, ԵՐԱՍԽ, ՄՈՒՐՅ	Թաթաւ, ձաղաղու (Նըւ-էն՝ Որմից լիճ)
Արևելեան Եփրատ, ՄՈՒՐԱՏ, ԱՐԱՅԱՆԻ	Թարթուսի ջուր, ձՈՐՈՐ
Արևմտեան Եփրատ, ԴԱՅԼ, Գարա-Սու	Թուխ դէտ (Վանայ լիճ՝ Նարաէն)
Արդնի ջուր (Արդնի — Տիգրիս)	Իրիս, Եղիլ-Ղրմազ (Զիմէն-Տաղ — Սեւ ծով)
Արտանուշ (Տայք — ձորոխ)	Խարոք, Բարոք, Գոյքար (աջէն՝ Տիգրիսի օժ.)
Բաղիշու դէտ (Սաղուն — Գախման-Սու.)	Խաղիք (ձախէն՝ Տիգրիսի օժանդակ)
Բարիաւշատ, Որոտան (Չանդեղուր լեռ — Երասխ)	Խրամ դէտ (Թաւեղք, Սամիէթ — Կուր)
Բասիլանք (ձախէն՝ Արածանիի օժանդակ)	Կարրի դէտ, Կարբայ ջուր, ՔԱՍԱԿ
Բերդուճ (աջէն՝ Կուրի օժանդակ)	Կարկաս, ԳԱՐԳԱՐ
Բերդի, ԱՌԵՍ	Կարսի դէտ, ԱՌՈՒՐԵԱՆ
Բեհեխանու, ԱՌԵՍ	Կինճ (ձախէն՝ Արածանիի օժանդակ)
Բիւրակն դէտ (Բիւրակն լեռ — Եփրատ)	Կողբի ջուր (Կողբ — Երասխ)
Բողնեաց դէտ (աջէն՝ Կուրի օժանդակ)	Կողփափոր, Ախցախա-Չայ (Արեւիք — Կուր)
Բուստ (Սիւնեաց լեռներ — Երասխ)	Կոստր, Գորուր (աջէն՝ Երասխի օժանդակ)
Գալլ դէտ (Դերջանի լեռ — Եփրատ)	Կուր, Քիւն, Մթքուարի (Գալնու լիճ — Երասխ՝ Կասպից ծով), 650 մղոն

Կուրահ (աջէն՝ Կուրի օժանդակ)

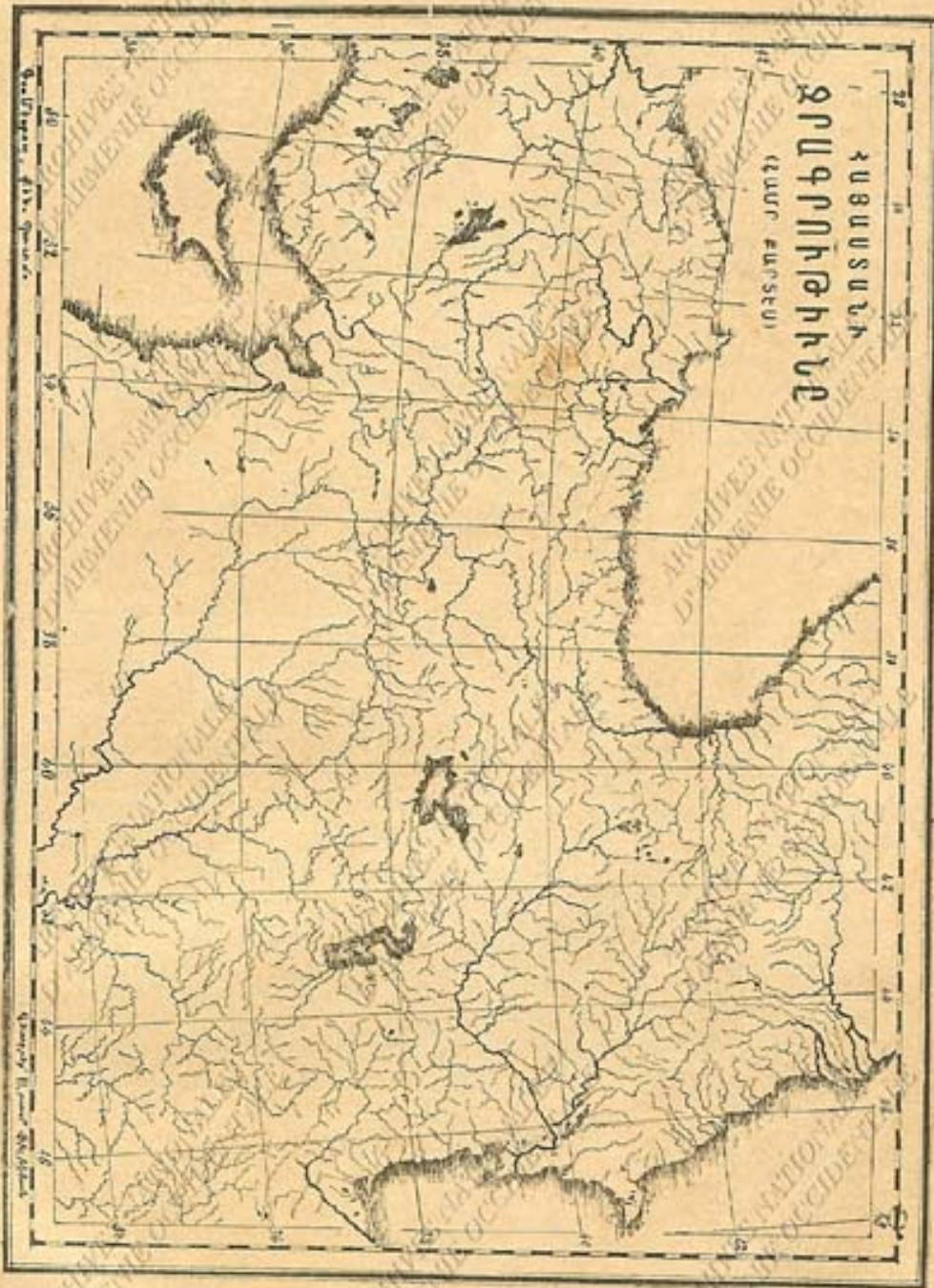
Կուրան (> > >)

Հագարի, Հակար, Ախրա (Կարաբաղի լեռ — Երասխ)

Ճաղաղչուր (աջէն՝ Արածանիի օժանդակ)

ձորիս, Հին՝ ֆիսոֆս, Ակամասս, Չիւրխիս-Սու (Պարխար — Աւի ծով)

Մակու գետ (Մաղկաց լեռ — Երասխ)

Հրաղղան, Չկնդի - Չայ (Աւանայ լիճ — Մարմեա, Աւել գետ Աւել լեռ, Գարահիսար — Գանայ լիճ)

Չարագետ, Չորայ գետ, Պոնչուր (Սոմխէթ Մեծ գետ, Չրղրր (Սոզանլու — Ախաթեան) — Կուր)

Ճաղաղու գետ, ԹԱԹԱՆ Մեծամոր, Եամ, Էջուր (Արագած — Երասխ)

Ճաղրու գետ (Ճախէն՝ Երասխի օժանդակ) Մեղրագետ, Մեղր, Գարասու (Կերթիթ լեռ, Մուշ — Մուշատ ձախէն)

Մեծուք, Մուզուր-Մու (Տէրսիս — Եփրատ)	Ջերմ գետ, Պօհրան-Մու, ՍելՏ
Մուրաս գետ, ԱՐԱՆՄԱՆԻ	Սա՛հ գետ (օժանդակ Ախուրերանի)
Մուրց գետ, Մուրցասոր, Աղբը-Չայ, Հա-	Սեուա գետ, Սեւ գետ, ՄԱՐՄԵՏ
սանգալէի ջուր (Քալանթէօրէն — Երասխ)	Սերտ, Սգեթը, Պօհրան (ձախէն՝ Տիգրիսի
Մրդուզ (աջէն՝ Կուրի օժանդակ)	օժանդակ), Ջերմ
Մօր-Մեծ (Սողանլու — Ախուրերան)	Սեւ-Ջուր, ԵՓՐԱՏ
Շամբի ջուր ՄԵՆՄՈՐՐ	Տիգրիս, Դիլաթ, Շար (Տորոս, Անձեւացիք —
Շամբրանայ ջուր (Վարագ — Վանայ լիճ)	Շարխարայ Պարսից ծոց 950—1000 մղոն
Շամբար, Շէմշոր (աջէն՝ Կուրի օժանդակ)	Տղմաւ (Մասիս — Արասի՛կ՝ Երասխ)
Շառխան, Շէռխան (Մասիս — Եփրատ)	Փառաւան (աջէն՝ Կուրի օժանդակ)
Որասան) գետ, ԲԱՐԿՈՒՇԱՏ	Փրսոն, ՆՈՐՈՒ
Չարի (արեւմտ. — հս.՝ Որմիոյ լիճ)	Քարթը, ԽԱՐՈՐ
Չնչաւար (աջէն՝ Երասխի օժանդակ)	Քասաղ, Քարասիս, Կարբոյ ջուր, Ապրանի
Պարման-Սու (Սասուն — Տիգրիս)	գետ (Արագ. — Երասխ)
Պեկիթանու, ԱՌԵՍ	Քղիի ջուր (Տէրսիս — Եփրատ)
Պօհրան, ՋԵՐՄ, ՍԵՐՏ	Սլիթի գետ, ՆՈՐՈՒ՛
Պոչարաի գետ, ՉՈՐԱԳԵՏ	Շրայ, ԵՓՐԱՏ

6. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԻՐԱՆԲԸ. — Հայ բնակչությանի ջրագրութեան մէջ՝ երեք մեծ լիճեր աչքի կ'իջնան. — Վանայ, Որմիոյ և Գեղամայ ծովակները: Ասոնցմէ զառ կան նաև ուրիշ փոքր լիճեր ու լճակներ՝ աղի կամ անուշ ջուրով. —

Բիւրակնի լիճ մը

Աղթամարայ լիճ, ՎԱՆԱՅ ԵՌՈՎ	ԳԵՂԱՄԱՐՅ ԵՌՈՎ, Դեղարքունեաց, Սեւանայ
Ազւոյ ծով, ՎԱՆԱՅ ԵՌՈՎ	ծով, Կոստն-Տեկիզ, Տեղիայի-Շիրիս, ծու-
Արճակի լիճ, Հառչակ (Վասպուրական),	ղէն 6,300 սաք բարձր. Երկայնք՝ 71,000
ծովէն 5,300 սաք բարձր. աղի	մէթր, լայնք՝ 42,000 մէթր, Խորք՝ 128
Բղնունեաց ծով, ՎԱՆԱՅ ԵՌՈՎ	մէթր. անուշ
Բիանայի ծով, ՎԱՆԱՅ ԵՌՈՎ	Դաղբէժի ծովակ, ՈՐՄԻՈՅ ԵՌՈՎ
Դայլասու այ) լիճ, Պայրց-Կեղի, Այրարատի	Երեցուլիճ, Քեչիչ Կեղ (Վան). անուշ
մէջ. (Աղբի-Տաղի վրայ) ծովէն 7,400	Թասուեան լիճ, ՎԱՆԱՅ ԵՌՈՎ
սաք բարձր. անուշ	Թըրթուճի լիճ կամ ջրվէժ (Կարին), անուշ

8. ՀԱՅԵՐԻՆ ԼՆՁՈՒՆ. — Լեզուարոմները վերջին համեմատական գննութիւններէն յետոյ հաստատեցին որ հայերէն լեզուն՝ հնդեւրոպական անկախ և ինքնուրոյն լեզու մ'է, (indo-européen) իրեն յոտուկ բազմաթիւ բարբառներով և ամենահին ու հարուստ գրականութեամբ, որ ունեցած է իր Ոսկեդարը Նոյն իսկ այն շրջանին (Ք. վերջ 400ին)՝ երբ արդի եւրոպական ազգերը կաղճակեցուցեալ վիճակ չունէին Յոյներէ և Հռոմայեցիներէ զատ: (Տես Հայ Մատենագիրները՝ համար 18.)

9. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՍՂԱՌԱԿՈՆ ԿՅԱՆՈՐ. — Մեծ և Փոքր-Հայքէ կազմուած պատմական Հայաստանը՝ իր 18 նահանգներուն մէջ՝ ունէր 620 գաւառ, 40,000է աւելի զիւղեր, ընդ աճէն 40,000,000 (40

Հայկ Գահապետ

միլիոն) բնակչով: Երկրին պահպանութեան համար կ'պահէր միջին հաշուով 120,000 զօրք, և հողեր որ հսկողութեան համար՝ աւելի քան 200 եպիսկոպոս:

Հայոց Ազգին գոյութեան սկիզբը կ'հաշուուի աւանդաբար՝ Քրիստոսէ 25 դար առաջ (2492ին, ըստ Վրաց պատմիչներուն՝ 2543ին) երբ Հայոց նախահայրը Հայկ՝ առաջին անգամ ոտք կը կոխէ Այրարատ նահանգը: Այս հաշուով՝ Հայ Ազգը 4,400 տարեւան պատմական կեանք մը կ'ցուցնէ ներկայիս:

Իր քաղաքական կեանքին սկիզբն առնելով Հայկէն [Սորնցի. Ա.], Հայաստան ունեցեր է հետեւեալ հարստութիւնները (dynastie). — Իշխանապետութիւն և թագաւորութիւն. —

		Թուական	Տարի
1. Հայկազանց (Haikazian)	Թագաւորութիւն	Ք. Ա. 2492— 330	2162
	— Անիշխանութիւն	» » 330 — 150	180
2. Արսակունեաց (Arsacides, Archagounik)	Թագաւորութիւն	» » 150 — 432 Ք. Յ.	582
	— Անիշխանութիւն	Ք. Յ. 432— 885	453
3. Բագրատունեաց (Bagratides, Bagratounik)	Թագաւորութիւն	» » 885—1045	160
(Եւս' Արծրունեաց թղթին.)		» » 905 — 1080)	...
	— Անիշխանութիւն	» » 1045 — 1080	35
4. Ռուբինեանց (Roubinian, Cilicite)	Թագաւորութիւն	» » 1080—1375	296
	— Անիշխանութիւն	» » 1375 — 1918	544
Ըստ Մատենադարանց՝ Հայոց ծագումէն մինչև հիմա՝ 4½ դար			4412

Ըստ քննական արդի պատմութեան՝ Հայ Ազգին ծագումը հաշուելով Ք. Ա. 885ին, կ'ունենայ շուրջ 30 դարու անցեալ մը, հետեւեալ բաժանումներով. —

	Թուական	Տարի
Նախնայ չրջան	Ք. Ա. 885— 323	563
Հայ Թագաւորութիւն	» » 323 — 220	104
— Անիշխանութիւն	» »	29
Արտաշեսեան Հորատութիւն	» » 190— 2	189
Օտար Հարատութիւն	Ք. Ե. 2— 53	52
Հայ Արշակունիք	» » 53— 429	377
Մարդգանները	» » 430 — 591 (634)	162 (205)
Կիւրապաղատները	» » 591 — 654 (705)	64 (115)
Ոստիկանները	» » 654 — 861	207
Անիշխանութիւն	» » 861 — 885	25
Բագրատունիք (Արծրունիք)	» » 885 — 1080	195
Ռուբինեանք	» » 1080 — 1375 (1393)	296
Անիշխանութիւն	» » 1375 — 1918	544
		2808

Հայկազանց թագաւորներէն նշանաւոր եղած են՝ Հայկ, Արամ, Չարմայր, Տիգրան Երուանդեան, Վան կն.՝ մայրաքաղաք ունենալով՝ Արմաիր, Արտաշատ, Վան:

Արսակունի թագաւորներէն՝ Վաղարշակ (Ք. Ա. 149—127), Արտաշէս Ա. (114—89), Արտաշէս Բ. (89—129), Մեծն Տիգրան Բ. (89—35), Ասորով (Ք. Յ. 214—259), Մեծն Տրդատ (286—341), Մեծն Արշակ Բ.

(363—381), Վասազապուհ (392—415) ևն.՝ մայրաքաղաք ունենալով՝ Արտաշատ, Արմաւիր, Երուանդաշատ, Վաղարշապատ (հիմնուած՝ 197ին), Եղեւսիա կամ Ուրֆու (Միջագետք), Մծրին կամ Նիսիրին (Միջագետք)։ Գուին (հիմն. 348ին) ևն.։

Բագրատունիներէն՝ Աշոտ Ա. (885—889), Աշոտ Բ. «Երկաթ» (914—928), Աշոտ Գ. «Ողորմած» կամ «Շահի Արմէն» (952—977), Գագիկ Ա. «Շահնշահ» (989—1020), մայրաքաղաք՝ Երազդուարս (Շիրակաւան),

Անուշաւան Սոսանուէր

Բաղարան, Անի (հիմն. 961ին), Կարս (928ին), Բարեւոյ ևն.։ Արծրունիներէն Գագիկ «Մեծադործ» ևն., ևն.։

Ռուբինեաններէն՝ Մեծն Ռուբէն Ա. (1080—1095), Կոստանդին Ա. (1096—1100), Թորոս Ա. (1100—1125), Մեծն Լևոն Բ. (1185—1219), Զապէլ (1219—1252), Հեթում Ա. (1224—1269), Լևոն Լուսինեան Ե. (1365—1375)՝ մայրաքաղաք ի Կիլիկիա՝ Վահկայ բերդ, Տարսուս, Սիս, Լամբրոս։

10. ՀԱՅ ԳԻՅԱՆ. — Հայոց նախնական պաշտամունքին առարկան էր Բնութիւնը։ Բնապաշտ նախնիքը պաշտօն կը տանէին Արեւին, Լուսնին, աստղերուն։ Կը պաշտէին երկինքն ու երկիրը, Օրը (Տիւ), Համաստեղութիւնները (Օրիոն), Կրակը (արեւ, թոնիր, օձախ)։ Աւելի վերջը պաշտեցին ձեռակերտ կուսքեր, անոնց հետ նաև Զուրը, ծառերը, ժայռերը, կենդանիները, ողիները ևն.։

Հեթանոս — բնապաշտ թէ կուսպաշտ — Հայերու նշանաւոր աստուածներն են հեռուկայ զիք և զիցուհիք. —

ԱՐԱՄԱՉԴ, Բարի Աստուած. ստեղծողը մարդկային ազգին. հայր Աստուածներուն ու Դիւցազուններուն. նախասրբակն արեգեքին: Մեհ-

Արամազդ

եանը կը գտնուէր Անի կամ Կամախ ամրոցին մէջ (Նրիգո): Իր մակդիրներն էին՝ «Շանրաձիգ, Անգրոպային, Մեծն Արին Արամազդ, Հայր Աստուածոց եւ սիւզերաց ու արարածոց»: Jupiter, Zeus.

ԱՆԱՀԻՏ, Մայր Դիցուհի. «Ոսկեծին, ոսկեհաս, ոսկեմայր Անահիտ Տիկին, Մայր ամենայն զգաստութեան. Բարերար մարդկան բնութեան. Փառք ազգիս մերոյ. Շունչ

Անահիտ

և կեցուցիչ Աշխարհին Հայոց. ծնունդ՝ Մեծին Արին-Արամազդայ»: Արարողանչան՝ համեստութեան, մայրութեան և լրջութեան:

Հայերը ամէն տարի, Սամանորին, մեծահանդէս կը տօնէին Անահիտի տօնը, վարդ կը ցրուէին բազինին առջևը, սպիտակ աղաւնիներ կը թռցնէին մեհեանին շուրջը: Այսօր այս տօնը փոխարինուած է ՎարդաՎառով: Մեհեանները՝ Նրէզ աւան (Նրզէկա), Աշախշաա (Տարօն-Մուշ): Diana.

Ժամանակին ամենէն շատ յարգուած, ազգային սիրեցեալ և խնամատար մայր-դիցուհին էր: Ըստ Ասորեստանցիներու՝ Բելախա կամ Բիլաա = Տիկին, բա Յոյներու՝ Արաեմիս (Artemis): Իր արձանը ներկայացուած է սաքի կեցած, ձախ ձեռքովը որսի երէի մը կոտորչներէն բռնած:

ՎԱՀԱԳՆ, Յարրուրեան Աստուած. Ծիրանի ծովէն ու հարէն ծնած. կրակէ մազերով, բոցաձորուս և արեւաշուի (Երկնէր երկին և երկիր, երկնէր և ծիրանի ծով...), Խրնցի. Ա. Ա. : Մակդիրները՝ «Հրածին»,

Վահագն Յարդոզ

Բոցակն, Բոցաձորուս, Վիշապախաղ, Վանեխանեան Վահագն: Իր խորհրդազանկարն է Ծիր-Կաթին (Voie-Lactée) երկնից մէջ: Մեհեանը՝ Աշտիշատի մէջ (Տարուն) որ կը կոչուէր Վահեխանեան մեհեան: Heracles.

ԱՍՏՂԻԿ, Արամազդի օղջիկը. գիցունի գեղեցկութեան, - սիրոյ, ծննդաբերութեան ու շնորհներու. Հայ Աշխարհի ամենասիրելի աստուածուհին, Մակդիրները՝ «Կրփքածին», ծովածին, ծովանուշ. վարդախառն Աստղիկ, Լուսաբեր, Արուսեակ, Արշարոյս: Vénus. Aphrothide.

ՆԱՆԷ, Աստղիկին քոյրը, աստուածուհի՝ գեղարուեստի, պաշտպան՝ ընտանեկան յարկին, ու տանտիկին: Մեհեան ի թիւ աւան (Երբզա): Athénas Pallas, Minerva.

ՏԻՐ կամ ՏԻԻՐ, Արամազդի գրագիրը. «Դիւան գրչի Արամազդայ. Երազանոյն, աստուած՝ գիտութեանց, ուսմանց և դպրութեանց»:

ՄԻՉԻ, Արամազդի որդին, աստուած՝ լոյսի և ջերմութեան:

ԲԱՐՇԱՄԵԱՆ ԴԻԲ, կամ Սպիտակախառ Դիբ (փղսակրէ, բիւրեղէ և արծաթէ շինուած ըլլարուն համար). մեհեանը՝ Թորդան աւան: Աստուածէ զաս կային նաև Հայկ կամ Օրիանը, Անսևուր կամ Վանա-

Օրիոն

սուր «ամենաբեր, հիւրընկալ» աստուածը. Առիկ կամ Յարաչկզ բաժիչ
 ոգիները. Բայֆերը, Յաւերժանարանները, Պարիկները՝ իբր բարի ոգիներ:
 Եւ Այֆօրը, Թօղղանները, Կրոյները՝ իբր չար ոգիներ:

Մեհեմեդական դարձումներ

Գլխաւոր մեհեմեդներն էին Անի, Աշտիշատ, Երիզա, Թիլ, Թորղան,
 Բազաւան, Բազաշախն, Արաւշատ:

11. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԹԱԳԱՆՈՐՆԵՐՈՒՆ ԱԶԳԱՅՈՒՅՄԱԿԸ. —

Ա. ԱՒԱՆԴԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵՆԷՆ

1. — ՀԱՅԿԱԶԱՆՅ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ (Իրուած թուականները ննթաղարկան են)

(Եւխաններ)		Առնակ	
Հայկ Նահապետ (թ. Ա. 2350)		Շաւարշ	}
Արմենակ		Նորոյր	
Արմալիս		Վատամ	
Անաթիս	(2300—2000)	Կար	
Դեղամ		Գուակ	
Հարմայ		Հրանտ	
Աբամ		Ընձաք	
Աբայ Դեղեցիկ	(2000—1870)	Դղակ	
Աբայեան Աբայ կամ Կարդաս		Հօրոյ	
Անուշաւան		Զարմայր	
Պարէտ		Պերճ	}
Աբբակ		Արթուշ	
Զաւան	(1870—1700)	Հայ	
Փառնաս		Յուակ	
Ուռք		Կալպակ	
Հաւանակ		Ակայորդի	
Վաշտակ			
Հայկակ Ա.	(1700—1200)		
Ամիլակ			
		Պարոյր	}
		Հրաչեայ	

Փառնուհան	} (870—330)	Վահագն	} (870 - 300)
Պարսպ		Առաւան	
Կուսանկ		Ներսէս	
Փառս		Զարեհ	
Հայկակ Բ.		Արմա	
Երուանդ Ա. Սա.		Բաղամ	
Կաւակեաց		Վան	
Տիգրան Ա.		Վահէ	

2. — ԱՐԵՐԱԳՈՒՆԵԱՅ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ

Վաղարշակ (Ք. Ա. 150 - 128)	Իսարով Ա. Մեծ (213—261)
Արշակ Ա. (128—115)	Անիշխանուրեան ժամանակ (261—286)
Արտաշէս Ա. (115—90)	Տրդատ (286—342)
Տիգրան Բ. = Մեծն Տիգրան (90—36)	Իսարով Բ. (342—350)
Արտաւազդ Ա. (36—33)	Տիրան Բ. (350—361)
Արշամ (33—3)	Արշակ Բ. (362—382)
Արգաթ (Ք. Ա. 3—Ք. Ե. 34)	Պայ (385—392)
Անանուն (34—35)	Վարազդատ (392—395)
Սանատրուկ (35—65)	Արշակ Գ. (395—401)
Երուանդ Բ. (65—85)	Իսարով Գ. (398—402)
Արտաշէս Բ. (85—126)	Վասմշապուհ (402—424)
Արտաւազդ Բ. (126—130)	Իսարով Գ. կրկին անգամ (424 - 425)
Տիրան Ա. (130—151)	Շապուհ (425—428)
Տիգրան Գ. (151—193)	Արտաշէր (428—433)
Վաղարշ (193—213)	

Բ. Ք Ն Ն Ա Կ Ա Ն Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ե Ն Է Ն

1. — Ն Ա Ի Ա Հ Ա Յ Շ Ը Ա Ն

Ա. Ա.	ժամանակակից Աշտուրկապոլի (885—880 Ք. Ա.)
Արամէ և	} Սաղմոնատար Բ. Բ (860—824)
Սարգսուրիշ Ա.	
Իշուսինիշ	} Շամշի-Աղաթ Գ. Բ (831—812)
Մեմուաշ և	
Ինուշաթուաշ	} Աղաթ-Նիբարի Գ. Բ (812—783)
Արգիշտիշ Ա.	
Արգիշտիշ Ա. և	} Սաղմոնատար Գ. Բ (782—772)
Սարգսուրիշ Բ.	
Սարգսուրիշ Բ.	} Աշտուրկանան Գ. Բ (772—754)
Սարգսուրիշ Բ. և	
Բուսաշ Ա.	} Թադիաթփադատար Գ. Բ (745—727)
Բուսաշ Ա. և	
Արգիշտիշ Բ.	} Բէլիսարրան-Բէլուցուրի (727) և
Արգիշտիշ Բ. և	
Բուսաշ Բ.	} Սաղմոնատար Գ. Բ (727—722)
Էրիմէնաշ	
Բուսաշ Գ. և	} Սարգսնի (722—705)
Սարգսուրիշ Գ.	
	Մենեքերիմի (705—681)
	Ասորդանի (681—668)
	Սարգանարազի (668—625)

2. — ՍԿՋՐՆԱՒՐՈՒԹԻՒՆ ԼԱՅ ԶԹԱԳԱՒՐՈՒԹԵԱՆ

Փրատ. օֆեռնէս կամ Նէոպոլիտէոս	} Հայաստանի տէր կը գ. առնայ (Ք. Ա. 323)	Արդուատէս կամ	} (301)
Որմնաէս կամ Հրոնա եւ կամ Երուանդ.		Արդուորդ.	
	} (322—301)	Արտաքաղանէս կամ	} (299—220 ?)
		Արտաւաղ	
		Որմնաէս	(220 ?)

Խոսրովիդախ եւ Օռա

3. — ԱՐՏԱԵՐԾԵԱՆ ՀԱՐՄՏՈՒԹԻՒՆ

Արտաքրիտա կամ Արտաշէս Ա. (Ք. Ա. 190—159)	Արտաւաղդ Գ. (56—34)
Արտաւաղդ Ա. (159—149)	Աղեքսանդր (34—31)
Տիգրան Ա. (149—123)	Արտաշէս Բ. (30—20)
Արտաւաղդ Բ. — Արտաւաղիստոս (123—94)	Տիգրան Գ. (20—12)
Տիգրան Բ. — Մեծն Տիգրան (94—54)	Տիգրան Գ.) (Ք. Ա. 12—5 եւ Երասո) 2—1 Ք. Ե.)
	Արտաւաղդ Գ. (Ք. Ա. 5—2)

4. — ՕՏԱՐ ՀԱՐՄՏՈՒԹԻՒՆ

Արիթարզան (3 Ք. Ե.)	Արտաշէս Գ. — Չենն (18—34)
Արտաւաղդ Ե. (2—11)	Արշակ Ա. (34—35)
Տիգրան Ե. (11—14)	Միհրդատ (35—37 եւ 47—51)
Վանն (16—17)	Հասարամիստ (51—53)

5. — ՀԱՅ - ԱՐ Ե Ա Գ Ո Ւ Ն Ի Ք

Տրդատ Ա. (83—59 եւ 66—100)	Բակուր (162—163)
Տիգրան Զ. (60—62)	Սանաարուկ (178—216)
Աշտարայ (100—113)	Վաղարշ Բ. (178—217)
Պարթևամասիրիս (113—114)	Տրդատ Բ. կամ Իսարով Ա. Մեծ (217—238)
Պարթևամասպատէս (116—117)	Տրդատ Գ. (250—252 եւ 283—294 եւ 298—230)
Վաղարշ Ա. (117—140)	
Սյրենոս (140—161 եւ 163—178)	

Արտուազդ. 2. (252—261)
 Խոսքով Բ. Կոտակ կամ Փոքր (331—339)
 Տիրան (340—350)
 Արշակ Բ. (351—367)
 Պապ (369—374)
 Վարազդ-աս (374—378)

Արշակ Գ. (378—389)
 Վաղարշակ (378—386)
 Խոսքով Գ. (386—392 եւ 414—415)
 Վ. Առաջապարտ (392—414)
 Շապուհ (416—420)
 Արտաշէս Գ. (423—429)

6. — Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ի Ծ Ա Ր Ձ Պ Ա Ն Ե Ե Ր Ը

Վեհմիհրջապարտ (430—438)
 Վասակ Սիւնի (438—451)
 Ատրքսմիդդ. (451—465)
 Ատրվշնասպ (465—481)
 Մահակ Բագրատունի (481—482)
 Շապուհ Միհրանեան (483—484)
 Անդեկան (484—485)
 Վահան Մամիկոնեան (485—505)
 Վարդ Մամիկոնեան (505—509)
 (?)
 Ա. Նիսորական (548—552 ?)
 Վշնասպ Վահրամ (552—554)
 Դենշապուհ (554—560 ?)
 Վարազդ. աս (560—554 ?)
 Սուրէն (591 ?—572)
 Վարդան Վշնասպ (572—573)
 Գողոն կամ Վզոն Միհրան (573—573)
 Փիլիպպոս Սիւնեաց տէր (573—578)

Տամ Խոսքով (578—580)
 Վարազ Վզուր (580—581)
 Մեծ սպարապետն Պարթև-Պահլավ (581—588)
 Հրահատ (588—588)
 Հրարաին Դատան (588—590)
 Վընդատական Նիսորական (591—?)
 Մերակբուդ (594—598 ?)
 Յաղդէն (598—600 ?)
 Բուզմահ (600 ?—604)
 Հայկման (604—605)
 Աշոտա Յեղտոյար (608—610)
 Շահէն պատգոսապան (611—612)
 Շահրայտանպետ (612—613)
 Պարսեանպետ Պարշընապդ. աս (613—?)
 Նամիկարուն Նոնապ (616—619 ?)
 Շահրապդական (620—624 ?)
 ձ. ս. կամ Ռոճ Վեհան (624 ?—627)
 Վարազաիբոց Բագրատունի (628—634)

7. — Յ Ո Ւ Ն Ա Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ի Ժ Ա Մ Ա Ն Ա Կ Ա Կ Ի Ն Կ Ա Ռ Ա Վ Ա Ր Ի Չ Ե Ն Ե Ր Ը

Յովհան Պատրիկ (591)
 Հերակլ, զօրավար (594)
 Սուրէն, զօրավար (604)
 (?)
 Մծէծ Գնունի, զօրավար (630—635)
 Դաւիթ Սահառունի, կիւրապաղաատ (635—638)
 Քէոզորոս Ռշտունի, զօրավար եւ պատրիկ (641—646)
 Քուճա (646—646)
 Վարազաիբոց Բագրատունի, կիւրապաղաատ (646—646)

Սմբատ Վարազաիբոցեան, կիւրապաղաատ (646—656 ?)
 Քէոզորոս Ռշտունի (կրկին), զօրավար (646—653)
 Մօրիանոս, զօրավար (653)
 Պառլուդ, զօրավար (653)
 Համադասպ Մամիկոնեան, կիւրապաղաատ եւ պատրիկ (658—661)
 Սմբատ Բագրատունի Մճբատեան, կիւրապաղաատ (703—705)

8. — Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ի Ո Մ Տ Ի Կ Ա Ն Ե Ն Ե Ր Ը

Քէոզորոս Ռշտունի (654—658)
 Մուշեղ Մամիկոնեան (658—660)
 Գրիգոր Մամիկոնեան (661—685)
 Աշոտ Բագրատունի (685—688)
 Սմբատ Բագրատունի Մճբատեան (688—703)
 Աբդուա (703—705)
 Կամ (705—706)
 Աբդուաիբ (706—725 ?)

Սմթ Հարաշի 726 ?—726 ?
 Մրուան (728 ?—744)
 Իսահակ (745—750)
 Եզիդ Ա. (751—760)
 Բագար կամ Պաքար (760 ?—761 ?)
 Հասան (762 ?—775)
 Եզիդ Բ. (775—780 ?)
 Օթման (780 ?—785)

- Թեոֆ (785—785)
- Իսաղո (785—786)
- Եղիզ. Գ. (786—787)
- Աբդուլբեք (787—787)
- Սուլէյման (787—790)
- Եղիզ. Գ. (790—795)
- Իսաղինա (796—800)
- Հօլ (807—847)
- Ապուստոլ (847—851)
- Յովսէփ կամ Եսուսէֆ (851—851)
- Աշոտ Բագրատունի Մմբասեան, սպարապետ (856) եւ Իշխանաց Իշխան (861)

9. — ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՅ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ

- Աշոտ Ա. (885—890)
- Մմբատ Ա. (890—914)
- Աշոտ Բ. Երկաթ (914—929)
- Աշոտ Բոնակալ (921)
- Աբաս (929—953)
- Աշոտ Գ. Ողորմած (953—977)
- Մմբատ Բ. Տիեզերակալ (977—989)
- Գաղիկ Ա. Շահնշահ (989—1020)
- Մմբատ Գ. կամ Յովհաննէս Մմբատ (1020—1042)
- Աշոտ Դ. (1020—1042)
- Գաղիկ Բ. (1042—1045 + 1079)

Կարուց բազաւորութիւն

- Մուշեղ (962—984)
- Աբաս (984—1029)
- Գաղիկ (1029—1064 + 1080)

Աղուանից բազաւորութիւն

- Դաւիթ Անհողին (+ 1046)
- Կոստէ կամ Կիւրիկէ (1046—1082 +)

10. — ԱՐԵՐՈՒՆԵԱՅ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ

- Իսաիկ-Դաղիկ (914—943)
- Դերեմիկ-Աշոտ (943—958)
- Աբուսահլ-Համադասալ (958—968)
- Աշոտ-Սահակ (968—990)
- Գուրգէն-Իսաիկ (990—1003)
- Սենեքերիմ - Յովհաննէս (990 — 1016 + 1026)
- Դաւիթ, Ի Մերաստիա (1027—1037)
- Ասալ, Ի Մերաստիա (1037—1080)
- Աբուսահլ, Ի Մերաստիա (1037—1080)

11. — ԻՈՒԲԻՆԵԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ

- Ռուբէն Ա. (1080—1095)
- Կոստանդին Ա. (1095—1099)
- Թորոս Ա. (1099—1129)
- Լեւոն Ա. (1129—1137 + 1141)
- Թորոս Բ. (1145—1169)
- Մլեհ (1170—1175)
- Ռուբէն Բ. (1175—1186)
- Լեւոն Բ. (1186—1196)
- Դեւոն Ա. (1196—1219)
- Չապիկ (1219—1252)
- Յիլիպ (1222—1225)
- Հեթում Ա. (1226—1270)
- Լեւոն Բ. (1270—1289)
- Հեթում Բ. (1289—1297)
- Թորոս (1298—1298)
- Մմբատ (1297—1298)
- Կոստանդին Ա. (1298—1299)
- Լեւոն Գ. (1301—1307)
- Օշիկ (1308—1320)
- Լեւոն Դ. (1320—1342)
- Կի կամ Կոստանդին Բ. (1342—1344)
- Կոստանդին Դ. (1344—1363)
- Լեւոն (1363—1365)
- Կոստանդին Դ. (1365—1373)
- Մարիամ (1373—1374)
- Լեւոն Ե. (1374—1375 + 1393)

[Կ. Յ. Բասմաչեան, «Ամն. Տրց.» 1914 Չսն. Դագրեւ. «Յմսւր.» եւն.]

12. ՀԱՅ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՆ ՈՒ ԲԱՆԱԿԱԿՈՒՄԲՈՐԸ. —

Հայաստանի զինուորական կազմակերպութիւնը, զարգացած և ուժեղ ազգի մը պատկերը կուտայ: Բազաքային ու զինուորական պաշտօններու կանոնաւոր բույխումի մը համաձայն՝ Արքունի Դուռը կամ Գահը

իր շուրջը կը համախմբէր Ազատներու, Կարճազատներու և Գեղջուկներու երեք դասերուն ներկայացուցիչները և զօրքը:

Թագաւորին արքայակից էր Թագուհին: Արքունիքի սպասարկուներն էին ներքինապետը, Սպասկապետը և Մանկաւիկը՝ իրենց երկրորդական ծառայողներուն հետ:

Արքայէն յետոյ, Գահին շուրջը, իրենց մասնաւոր Աթոռն ունէին, կարգով՝ բոլոր արգադիր, զօրատու և հարկատու նախարարութիւնները, որոնց թիւը մինչեւ 900ի հասած էր: Վաւաճական կամ Մահակեան Գահնամակին մէջ յիշուած են անոնցմէ 80ին անուններն ու կարգը:

Արքայէն անմիջապէս յետոյ կուգար Երկրորդն Արքայի կամ Մուրացան նախարարութիւնը, որ կը կոչուէր նաև Իշխանաց Իշխան: Ապա ստորիճանաբար կուգային՝ Հաղարապետ Հայոց, Հրամանատար, Իշխան Հայոց, Մարդպետ, Թագաւորահայր, Աթարէկ, Մազխազ կամ Խաղաղապետ, — ըստ Դարուն (Ա. — ԺԳ. րգ. դար):

Արքունի կամ Դրանիկ, Ոստանիկ դուռնդէն դատ՝ բուն երկրապահ բանակը կը բաժնուէր չորս թևի կամ Դուռի. — Հիւսիսային, Արևելեան, Հարաւային, Արևմտեան: Զօրատու 80—120 զինապետ-նախարարութիւններուն համախմբած զօրքին թիւը 120,000 էր, ըստ Տիրամայր գրադիտուհիին կազմած նշանաւոր բանակացոյցին. —

1. ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ-ՀԻՒՍԻՍԱՅԻՆ ԹԵՒ

1. Միււնի	19,400
2. Ամասկոնի	200
3. Աւսցածին	200
4. Վարձաւուներ	200
5. Տամբերացի	100
6. Մաղաղացի	500
7. Յողկեպան	100
8. Գրքոչուներ	50
9. Վառնուներ	50
10. Բաքան	50
11. Կճրուներ	50
12. Գուկան	50
13. Պատասպարուներ	50
14. Գաղթիկան	50
15. Վիժանուներ	50
16. Չանդաղան	50
17. Սողացի	50
18. Աքածեցի	50
19. Ասճնեան	50
20. Կիւան	50
21. Տաղթեան	50

2. ՀԻՒՍԻՍ-ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԹԵՒ

1. Կաղմէացի	13,200
2. Կորդուացի	1,000
3. Արծրուներ	1,000

4. Ոչտուներ	1,000
5. Մոկացի	1,000
6. Գողթնեցի	500
7. Անձեւացի	500
8. Հարուժեան	100
9. Տրգատուներ	100
10. Մեհնուներ	100
11. Ակէացի	300
12. Չարէհուանեայ	300
13. Երանթուներ	300
14. Համաստուներ	100
15. Արտաշեսեան	300
16. Սազրատուներ	100
17. Արթահամեան	100
18. Տըրուներ	300
19. Բուժուներ	200
20. Քաջբերուներ	100
21. Բողուներ	100
22. Մաւրացան	300

3. ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ-ՀԱՐԱՍԱՅԻՆ ԹԵՒ

1. Բալանեան	100
2. Սպանդուներ	300
3. Վարժնուներ	100
4. Առուներ	300
5. Այծեւեկան	100
6. Վարաժնուներ	300

7. Մաղիուներ	300
8. Մանդակուներ	300
9. Ընծաքին	4,000
10. Գալուներ	300
11. Բասենացի	600
12. Քընուներ	500
13. Ասահուներ	1,000
14. Վահուներ	1,000
15. Իսփացի	1,000
16. Խառխառուներ	1,000
17. Բազրատուներ	1,500
18. Մանաուպեան	1,000
19. Բզնուներան	3,000
20. Բաբելոն Աղձնեաց	4,000
21. Անգեղ Տուն	3,400

3. Չիւնական	300
4. Մահառուներ	300
5. Հաւնուներ	300
6. Աբեղեան	300
7. Գաբեղեան	300
8. Բոնայեցի	300
9. Գեթուներ	300
10. Դիմաքեան	300
11. Աչոքեան	500
12. Առուեղեանքոն	500
13. Որդուներ	700
14. Դարդամանեցիներ	1,000
15. Վանանդացիներ	1,000
16. Մամիկոնեան	1,000
17. Տայեցի	600
18. Ծաւղէացի	1,000
19. Աւաղացի	1,000
20. Կասպեցի	3,000
21. Կամարական	600
22. Բաբելոն Գուգարաց	4,500

Կ. ՀԱՐԱՆԱՅԻՆ-ԱՐԵՒԵՆԻՆԱՆ ԹԵՒ

1. Վարադարտիկեան	100
2. Աշխադարեան	100

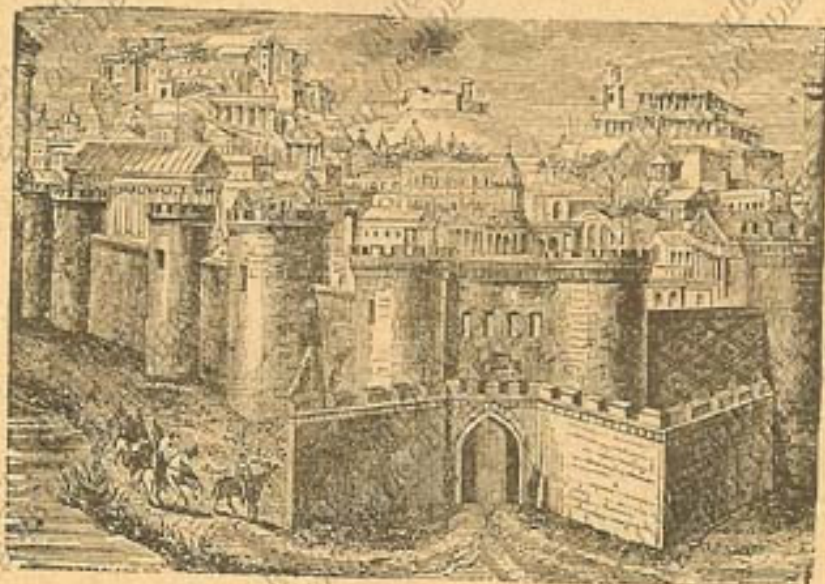
— Եւ լինի թիւ մարտիկ արանց որ ընդ աղգօք՝ ՉԴից հաղարաց, թող զսպասուորս դրանն արքունի՝ որ է Ոստանդ, որք ի պատերազմ ելանէին ընդ արքայի. եւ Մարգպետական, որ է ներքինի պահապան ի վերայ թագուհոյն եւ զանձացն: Եւ ընդ ամենայնն՝ թիւ զօրացն Հայոց՝ որ է հարիւր եւ քսան հաղարաց»:

Արեւիկ Ա. սիւնը կը ծակի.

13. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱԳԱՆՈՐՈՒԹԵԱՆՑ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔՆԵՐԸ. — ԱՂԹԱՄԱՐ. Aghtamar, Արծրունեաց Գաղիկ թագաւորին օրով (915ին). Վանայ ծովին մէջ. նշանաւոր է եկեղեցին. Աթոռ՝ Աղթամարայ Կաթողիկոսութեան:

ԱՆԻ, Ani, հիմնուած 961ին՝ Աշոտ Բագրատունի թագաւորէն. արքայանիստ, կաթողիկոսանիստ. 1001 եկեղեցի, հոյակապ պալատներ ու շէնքեր, մէկ միլիօն բնակիչ (Բագրատունեաց շրջանին). 1046ին, 1239ին, 1319ին յաջորդարար կործանուած՝ քարտաւանդներէ: Փրօֆ. Նիկոլա-Մառ

Ա.Նի Բաղա՛

և Թորոս Թորամանեան ժ.թ.դ. դարուն՝ պեղումներով երևան բերին կործանած Անին, որ իր հայկական ճարտարապետութեամբ սքանչացուց և բոսպորանները:

ԱՐՄԱՒԻՐ՝ Armavir, հիմնուած Հայկազն Արմայիս թագաւորէն՝ Այրարատ նահանգին մէջ. մայրաքաղաք՝ ունի քան 2000 տարի:

ԱՐՏԱՇԱՏ, Artachat, հիմնուած Ք. Ա. 183ին, Երասխի ափը, Արտաշէսէ՝ (Աննիքալի խորհրդով), մեհենաւայր. նշանաւոր մայրաքաղաք մինչեւ Ք. Յ. 500ին: Այժմ՝ փոքրիկ գիւղ՝ Արտաշիւ անուանով (երեսան):

ԲԱԳԱՐԱՆ Ա., Bagaran, հիմնուած 68ին, մայրաքաղաք Բագրատունեաց՝ 885ին:

ԴՈՒԻՆ, Douln, հիմն. 348ին Խոսրով Բ.է. կաթողիկոսանիստ մայրաքաղաք՝ մինչեւ 894 թ.ին. (Երեսան):

ԵԴԵՍՍԻԱ կամ ՈՒՐՅԱ, Edesse, Ourha, հիմն. Ք. Յ. 14 թ.ին՝ Արգար թագաւորէն. (Միջագետք):

ԼԱՄԲՐՈՆ, Lambron, մայրաքաղաք ի Կիլիկիա. բերդաքաղաք. Նեմրուս Գալի:

ԿԱՐՍ, Kars, հիմն. 928ին Ախուրեանի ափը, մայրաքաղաք՝ Բագրատունեաց (928-961ին), ապա՝ «Կարուց կամ Վանանդայ քաղաւորութեան» (Royaume de Kars ou de Vanande). (961—1071):

ՄՄԻՆ (Նիսիպիս), Nissibine, հիմն. Ք. Ա. 149ին, Արտաշէսի թագաւորներէ. մայրաքաղաք՝ մինչեւ Ք. Յ. 76 թ.ին. (Միջագետք):

ՍԵՐԱՍՏԻԱ, Sivas, Արծրունեաց մայրաքաղաք (1021—1070),

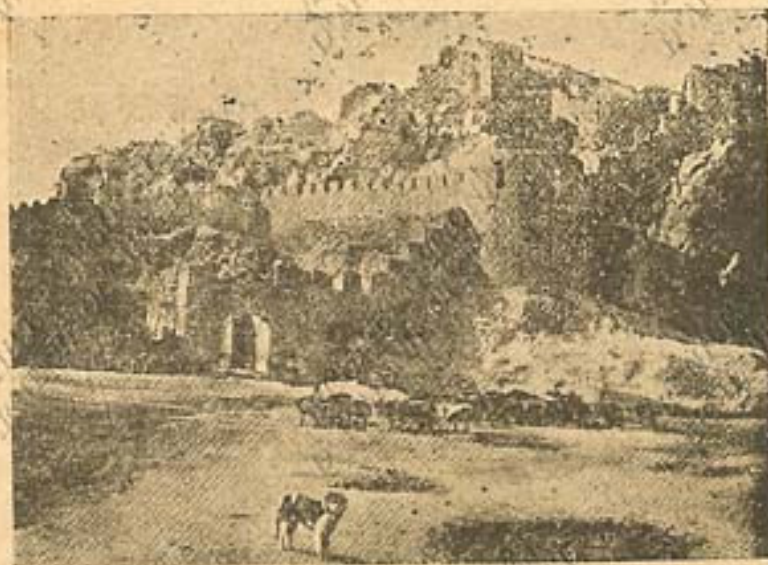
ՍԻՍ, Sis, հիմն. 1186ին Մեծն Լեւոն Բ. է, մայրաքաղաք Ռուբինեաց մինչև 1374ին. կաթողիկոսանիստ մինչև այժմ. նշանաոր է սահարը. (Կիլիկիա):

ՎԱՀԿԱՅ-ԲԵՐԴ, Vahca-Bérde, հիմն. 1905ին. մայրաքաղաք և ամրոց՝ Ռուբինեանց. (Կիլիկիա):

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ, Vagharchapat, հիմն. 197ին՝ Վաղարշակ թագաւորէն, Քասողի ամբը, կը կոչուէր Վա Արտիմէ (Artimète), նոր-Քաղաք, Քաղաքապետ: Մայրաքաղաք՝ մինչև 345 թ. ին. կաթողիկոսանիստ (302—1919), մէջն է Էջմիածին (հիմն. 452ին) Մայր-Աթոռը՝ Գեորգեան ձեմարանով, Տպարանով, Թանգարանով ևն. (Երևան):

ՎԱՆ, Van, հիմն. Ք. Ա. 1750ին, Շամիրամէ, ապա Վան թագաւորէն. որրան հայութեան, բազմաթիւ հնութիւններ, բուսազիր, արձանազրութիւններ, մայրաքաղաք՝ Արծրունեաց. (Վան):

ՏԱՐՍՈՆ, Tarsus, հիմնուած 1182ին. Ռուբինեանց մայրաքաղաք. բերդաքաղաք և կաթողիկոսանիստ քաղաք. այժմ Քարսուս (Կիլիկիա):

Վանայ բերդը

14 ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՆԻՔԱԿԱՆՎԱԿՆԵՐԸ —

Աժդահակայ բերդ. [Ատրպատկն.] Բայիկ
 Զօնաք
 Ամնիստա [Կիլիկիա]
 Այծեաց [Տարսուս]
 Անարդաբա [Կիլիկիա]
 Անի ամրոց, կամախ [Տէրախ]
 Անի, մայրաքաղաք [Շիրակ]
 Առիւծ [Կիլիկիա]

Ասիաբէթ [Գուգարք], Աղզոր
 Ասիսերեղ [Տարսուս]
 Արկնի, Արզն [Գ. Հոյք]
 Արմաւիր [Այրարատ]
 Արտազերս [Այրարատ] կամ կապույտ
 Արտաշատ [Այրարատ]
 Աւնկոյ բերդ կամ Օնիկ [Բասեն]
 Բաբեղ. [Խաղտիք]

Բաղձոց բերք [Աղիովիտ]
 Բալու [Գ. Հայք]
 Բաղաց քար [Սիւնիք]
 Բարձրբերք [Կիլիկիա]
 Բջնի [Այրարատ]
 Գաղ [Գանձակ] Կիօֆ
 Գաւնի [Սիւնիք]
 Գարդան [Ուտի], Քրքմանիկ
 Գեաարան [Գանձակ]
 Դավթի [Ատրպաղէն.] 253ին հիւն. Մեծն
 Խարաղէ
 Դարսնք [Կոզ]
 Դեթրիցիկէ [Չարսփոք] Աղնա-Գայի
 Դուին [Այրարատ]
 Եգեւիտ կամ Ուրֆա [Միջագետք]
 Երազուարս կամ Երեւակաւան
 Երզնդանք բերք [Գանձակ]
 Երեւան [Այրարատ]
 Երնջակ [Սիւնիք] Ալլըբոս
 Երուանդակերտ [Այրարատ] Ամնա-Գայի
 Երուանդաշատ [Այրարատ] Գարս-Քայի
 Զուճուս բերք [Վասպուրական]
 Թաւ ձեւան [Տարօն]
 Թի կամ Թիւ [Կիլիկիա]
 Թարթուս [Կոն.]
 Թաւիտք, Թաւարս [Տայք]
 Լամբոն [Կիլիկիա] Երեւոս-Գայի
 Լտի [Արեւածանդ-Պաղտ]
 Լուիքան [Աղլակ]
 Խալէնի բերք [Սիւնիք]
 Խարբերք, Քարբերք [Նոփք]
 Խնձորեւք [Սիւնիք]
 Խոնուաքերք [Տուրսեան]
 Խոխան, Խաւախան [Արցախ]
 Ծալքոս բերք, Ծաղկոց բերք [Գուգարք]
 Ծամրնդաւ փ. Հայք
 Ծառաքար [Անի]
 Կայեան, Կայէն [Գուգարք]
 Կանչի [Ձէյթուն]
 Կաղան [Սիւնիք] Ղափան
 Կաղան [Կիլիկիա]
 Կաղոս բերք [Այրարատ], Արտազերս
 Կառուաքար բերք [Տարօն]
 Կարին, Լոգրուս
 Կարկառ [Գուգարք] Կերկեռ Գայիկի
 Կարս, Ափոց Կարալց
 Կաքաւաքար [Սիւնիք]
 Կապտոս [Կիլիկիա]
 Կառիկոս [Կիլիկիա]
 Կասիտա [Կիլիկիա]
 Կասար [Վասպուրական], Խորուր
 Կուլթի [Գուգարք]

Հաղամակերտ [Վասպրէն.] Գաշ-Քայի
 Հոթերք [Սիւնիք]
 Հալիձոր [Ղարաբաղ]
 Հայկաբերք [Վասպուրական]
 Հանդարբերք [Վայկունիս]
 Հաւախաղաց Արցախ Սախրդան-Քայիկի
 Հոսիկոց [Աղձնիք] Ռաւ-Քայի
 Հրաշկաբերք կամ Հրասեկոց բերք [Վա-
 յոյ Զօր]
 Կառաբերք, Ճարաբերք [Ղարաբաղ] Զը-
 յարերդ
 Մաննարբերք [Ուտի]
 Մամբուան [Տայք], Եարխան-Քայիկի
 Մամբոս բերք կամ Չարեք [Գանձակ]
 Մանծկերտ [Աղաճունիք]
 Մուռն [Կիլիկիա]
 Մծրին, Եխիթիկ [Միջագետք]
 Ետր-Բերք [Գանձակ]
 Եասկերտ [Այրարատ]
 Եասիրամոց բերք [Ուտի]
 Եասնդլիէ, Սըբերք [Գուգարք]
 Եասըք [Ուտի]
 Երկուին [Կիլիկիա]
 Երեւակոն, Կիս Երազուարս
 Երբզան [Մուշ]
 Ողւիան ամրոց [Տարօն]
 Չարեք, Կիս Մամբոս
 Չղարբերք, ձկն-Արեւիկ
 Պաղին [Չարսփոք Հայք], Արղանա
 Պալաղիտ [Այրարատ]
 Պաղեւան [Կիլիկիա]
 Պեհեանի [Փօքս Հայք]
 Պեպու [Կիլիկիա]
 Պալլամար, Ջիւար [Վան] ձալամերկ
 Սահն, Սիան-Քայի [Պարսկաստան]
 Սասուն [Աղձնիք]
 Սեւ-Քար [Կարին]
 Սեւուան [Վասպուրական]
 Սիա [Կիլիկիա]
 Սմբատաբերք [Բարձր Հայք]
 Սմբատակոյ [Կիլիկիա]
 Վահայ բերք [Կիլիկիա]
 Վաղարշակերտ [Այրարատ], Թօրտա-
 Քայի
 Վաղարշաւան [Ալուս], Քօփրի-Քօյի
 Վան [Վասպուրական] Վան Քայիկի
 Վարաբաղար [Բարձր Հայք]
 Տայլար [Անի]
 Տարսն [Կիլիկիա]
 Տաւուշ [Արցախ], Թաւուս Քայի
 Տեմոզ [Տայք]
 Տէրուական [Ուտի]

Տիգրանակերտ կամ Ամիդ
 Տեորես [Կորնայր]
 Տամբաս [Չորրորդ Հայք]
 Տրդատայ բերդ [Կարին]
 Ճամաքաբերդ [Այրարատ]
 Փառխոտ [Սիւնիք]

Փերկեա [Այրարատ]
 Քաշաղէր բերդ [Պարսկահայք]
 Քնդայոյ Ամրոց [Այրարատ]
 Քնուռն [Պիլիկիա]
 Օշ [Տարօն]
 Օշահան [Այրարատ]

15. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆՈՒԱՃՈՒՄՆԵՐԸ. — Բնիկ Հայերը բազմանալով ու տարածուելով Այրարատի, Տարօնի, Վասպուրականի և Սիւնեաց չրջակայ երկիրները՝ իրենց մէջ ձուլեցին գրացի բոլոր միւս ցեղերը: Քաղաքական դորութեան չրջաններուն՝ Հայաստանի սահմաններն աւելի ընդարձակուելով՝ Արեւմտեան Հայոց հետ խառնուեցան նաև Փոփուգիացիք (Phrygiens), Կապադովկիացիք (Capadociens) և Փոքր-Ասիոյ ուրիշ մանր ցեղեր: Անկէ զատ՝ Հայկազանց և Արշակունեաց օրով՝ զանազան ուրիշ ազգեր ալ՝ ըլլա՛յ գերեվարութեամբ, ըլլա՛յ գաղթեցումով՝ եկած ձուլուած են Հայոց մէջ, ինչպէս՝ Սկիւթացիք (Scythes) կամ Խազիրք (Hazirs), Օննացիք (Genois), Ալաններ (Albanais), Վրացիք (Géorgiens), հարաւէն՝ Մարեր (Mèdes), Բազղէացիք (Chaldéens), Ասորեստանցիք

Արաւազի գահավիճումը

(Assyriens), հարաւ-արեւմուտքէն՝ Հրեայք (Hebreux), Բանանացիք (Canaanéens), Բուլղարներ (Bulgares), Յոյներ (Grecs), արեւելքէն՝ Պարթեներ (Parthes), Պահլաւներ (Pahlaves), Արեւորդիներ (Druzies) ևն: Ամբողջ այս զանգուածային խմորումներուն և երկրին բնական յարմարութիւններուն չորհիւ՝ Հայաստան երկար ատեն նախանձելի վիճակ ունեցաւ և Արեւելքի ու Արեւմուտքի ճամբուն վրայ քաղաքացի իր դեր-

քովը՝ միշտ ալ քաղաքակրթութեան միջնորդն ու փոխանցիչը կղաւ Առաջաւոր Ասիոյ մէջ :

Ն. րդ դարէն սկսեալ շիջման ու տկարացման ճամբուն մէջ մտաքրիստոնեայ Հայաստան, և տակաւ քաղաքական աւելի զօրեղ աղղերու ենթարկուելով՝ իր վրայ տիրեցին Պարսիկներ, Յոյներ, Աքարներ, Թաթարներ, Թուրքեր, Կովկասեան լեռնականներ և Ռուսներ : Նւ վերջ ի վերջոյ (1828ին) հայաբնակ բովանդակ երկիրները բաժնուեցան Թուրքաց, Պարսից և Ռուսաց միջև, անջատուելով այսպէս՝ Թուրքահայ, Պարսկահայ ու Ռուսահայ հատուածներու :

16. ՀԱՅ ԵՆԵՂ ԵՑԱԿԱՆ ՆՈՒԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ. — Հայոց ընդհանուր կաթողիկոսութիւնը հիմնուած ըլլալով Քրիստոսի 35 թուին՝ Ս. Թադէոս և Ս. Բարթուղիմէոս առաքեալներու օրով, իր աթոռներն ունեցեր է յաջորդ սրար հետեւեալ քաղաքներու մէջ. —

Արտազու Աթոռ	Ք. Յ.	35 թուին մինչև	300
Վաղարշապատ-Էջմիածին	»	300 —	478
Գուին	»	478 —	931
Աղթամար	»	931 —	967
Արզինսոս	»	968 —	992
Անի	»	992 —	1105
Սև Լեռ (Կիլիկիա)	»	1105 —	1166
Հոռմկայ (»)	»	1166 —	1293
Սիս (»)	»	1293 —	1441
Վաղարշապատ-Էջմիածին	»	1441 —	1919

*. Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութիւնը՝ հաստատուած 637 թուին՝ Արքեպիսկոպոսութեան ախղասով, և 1311ին՝ Պատրիարքութեան ախղասին կիրարկուամովը, յաջորդաբար ունեցած է մինչև 1909՝ ընդ ամէնը 90ի չափ պատրիարքներ և աթոռակալներ :

Իսկ Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքութիւնը հաստատուած է 1461ին, Պրուսայի Յովակիմ եպիսկոպոսէն սկսելով, և ունեցած է 108ի չափ պատրիարքներ մինչև 1915 թուականը :

17. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՆՔԵՐԸ. — Վանքերը Հայոց մէջ կղած են որքան կրօնական պաշտամունքի ստանալներ, նոյնքան՝ և մանաւանդ հանդիսացած են իբր կրթական-գրական վառարաններ, Երկար դարեր, հայ Գրական Ոսկեդարէն մինչև Ռ. րդ դարը (400—1900) հայ վանքերը կղած են նոյն իսկ բացառաբար միակ մշակութային դարբնոցներ, ուրկէ (բաց ի նախաքրիստոնէական շրջանի աննման Գողթան Երզնուէն անձանօթ հեղինակներէն) կղած են բազմաթիւ նշանաւոր մատենագիր-տոտուածարան եկեղեցականներ, քրիստոնէական շրջանի և Ոսկեդարու փառաւոր օրերուն մէջ :

Անա վանքերուն ցանկը.—

- Ալաման, Ալէմ (Անի), հիմնուած 637ին
Աղբերիկ [Սբ.] (Մասուն), հիմն. Ա. դարուն
Աղթամար (Վան), հիմն. Ժ.րդ դարուն, հոյակապ եկեղեցի
Աճլորդույ վանք (Պիթլիս)
Այրիվանք, տե՛ս Գեղարդայ վանք
Անիի 1001 եկեղեցի-վանքերը
Ապարան (Մսկա), հիմն. Ժ.րդ դարուն
Առաքելոց վանք (Մուշ), հիմն. Գ.րդ դարուն
Ավետու վանք (Պիթլիս)
Արգինա (Անի)
Արուծ (Այրարատ), հիմն. 671ին
Բաղնայր (Անի), հիմն. 1010ին, Դողղինա
Բջնի (Այրարատ), հիմն. 1031ին
Բարձրահայեաց Ս. Աստուածածին (Տիգրանակերտ), Արկնի
Գայլեձորոյ վանք (Սիւնիք), հիմն. 1200—1400ին
Գանձասար (Արցախ), հիմն. 1000—1815ին
Գեղարդայ կամ Այրիվանք (Այրարատ), հիմն. 300ին
Գիւմպէթ (Կարս)
Գոմոց Ս. Աստուածածին (Պիթլիս)
Դարոյնք (Պայազիտ), հիմն. Է.րդ դարուն
Դպրավանք (Շիրակ), հիմն. Ժ.րդ դարուն
Երնջակ (Սիւնիք), Աչրննա
Էջմիածին (Վաղարշապատ, Երեւան), հիմն. 303ին. իր շրջափակին Տէջ՝
երեք վանք. կաթուղիկոսանիտա, ճեճարան, արարան, թանգարան.
տե՛ս Հայ Եկեղեցիի նուիրապետութիւն համար 16.
Ս. Թախք (Սեբաստիա)
Խձկոնք (Անի), հիմն. Ժ.Ա.րդ դարուն, Պեշ-Բիշիսե
Խնդրակատար Աստուածածին (Պիթլիս)
Խորվիրապի Ս. Լուսաւորիչ (Այրարատ)
Սօշավանք (Անի), հիմն. 1038ին
Կապուտիկ (Սեբաստիա)
[Սբ.] Կարապետ (Մուշ) կամ Իւննակնեան վանք, Դլակայ վանք, հիմն.
Գ.րդ դարուն
Կեչառուայ վանք (Երեւան), հիմն. 1032ին
Հաղարծին (Գանձակ), հիմն. Ժ.Բ.րդ դարուն
Հաղրատ (Գոգարք), հիմն. 968ին
Հառձոյ Ուխտ (Շիրակ), Ժ.Բ.րդ դարուն
Հոռոմոսի Վանք, տե՛ս Սօշախճի
Մակարայ վանք (Գանձակ)
Մաղարթայ վանք (Հին Ջուղայ), հիմն. Ա. դարուն
Մայրազոմ (Բջնի-Այրարատ)
Մարմ(ար)աշէն (Այրարատ), հիմն. Ժ.րդ դարուն

- Մաքենեաց (Գեղարքունիք), հիմն. 852ին, Գրգըշ-Քիլիսի
 Մեծուրայ վանք (Վան)
 Մեծ-Քար (Կիլիկիա)
 Մրեան (Անի), հիմն. 614ին
 Յովհաննավանք (Երևան), հիմն. 300ին
 Նարեկ (Վան), հիմն. Ժ.րդ դարուն. Յննդավայր՝ Նարեկացի
 Նարեկ (Ակն)
 Շամախու (Մ. Ստեփաննոս)
 Շողակաթ (Կարին), հիմն. Ա.րդ դարուն
 Շողակայ (Սիւնիք), Վեյլ-Աղա, հիմն. Թ.րդ դարուն
 Չաղար Սբ. Նշան (Վան), գերեզման Եղիշէի
 Չանկլը (Կաղզուան)
 Չանկլը (Մուշ), տե՛ս Ս. Կարապետ
 Զրվըշտիկ (Ղարաբաղ)
 Սանահին (Գուգարք), հիմն. 968ին
 Սեւանայ վանք (Սիւնիք), հիմն. Դ.րդ և նորոգուած՝ Թ.րդ դարուն
 Սեւերիանոս (Սեբաստիա), Յննդավայր՝ Սեւերիանոս զօրավարին
 Սիս (Կիլիկիա), հիմն. 1186ին. կաթողիկոսանիստ
 Սկեռայ վանք (Կիլիկիա)
 Սոխեբրաց վանք (Սեբաստիա), հիմն. 598ին
 Ստաթեւ կամ Տաթեւ (Սիւնիք), հիմն. Թ.րդ դարուն
 Վանսովանք (Այրարատ), հիմն. 903ին
 Վարազայ վանք (Վան), հիմն. Դ.րդ դարուն և նորոգուած՝ 981ին.
 Ետի-Քիլիսի. վարժարան, տպարան
 Վարդիկ-Հայր (Այրարատ), հիմն. Է.րդ դարուն
 Տաթեւ, տե՛ս Ստաթեւ
 Տէրէ վանք (Կարին) կամ Աստղ վանի, Դառնոյ վանի
 Տէր Յուսկան Որդու վանք (Վան)
 Տիկոս, Տեկոս (Անի), հիմն. Զ.րդ դարուն
 Քաղցրահայեաց Աստուածածին (Բալու)

18. ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՆԵՐԸ. —

Ա. ԳԱՐ	Արաւելաղղ Ա., Թագաւոր. թատերադիր
Բ. ԳԱՐ	Ուղիւս կամ Ոլիմպոս, պատմիչ
Լարուքնա կամ Ղերուքնա, պատմիչ
Գ. ԳԱՐ	
Դ. ԳԱՐ	Գրիգոր Լուսաւորիչ, Ա. հայրապետ և մատենագիր
	Աղաթանգեղոս (Agatange), պատմիչ
	Չենոբ-Գլակ, պատմիչ
	Փաւսասոս-Բիւզանդ, պատմիչ
	Մեծն Ներսէս Պարթեւ, շինարար կթղկա. և մատենագիր
	Պարոյր Հայկազն (Պրաբրեսիոս), ճարտասան

- Ե. ԴԱՐ**
(Ոսկեդար)

Սահակ Պարթև } Հայ դիրբրու գաղնները և նշա-
Մեթրոպ Մաշտոց } նաւոր մատենագիր (403 — 406)
Նզնիկ Կողբացի, իմաստասէր (փիլիսոփայ)
Կորիւն, պատմիչ
Դաւիթ Անյաղթ, փիլիսոփայ
Նզիշէ, պատմիչ
Մովսէս Խորենացի, պատմիչ
Մամբրէ Վերծանող, փիլիսոփայ
Ղաղար Փարպեցի, պատմիչ
Գիւտ Կաթողիկոս, մատենագիր
Յովհան Մանգակունի, մատենագիր
- Զ. ԴԱՐ**

Պետրոս և Արրահամ եպիսկոպոսները, մատենագիր
Կամիտաս Կաթողիկոս, մատենագիր
Յովհ. Մամիկոնեան, պատմիչ
- Է. ԴԱՐ**

Սերէոս եպիսկոպոս, պատմիչ
Մովսէս Կաղանկատուացի, պատմիչ
Անանիա Շիրակացի, գիտնական-մթմթկա.
- Ը. ԴԱՐ**

Յովհան Իմաստասէր Սձնեցի, փիլիսոփայ
Ստեփան Սիւնեցի, փիլիսոփայ
Ղեւոնդ Երէց, պատմիչ
- Թ. ԴԱՐ**

Մաշտոց Կաթողիկոս, պատմիչ
Յովհան » » »
Թովմա Արծրունի, »
Խնարսլ Անձևացի, մատենագիր
Գրիգոր Նարեկացի, նշանաւոր մատենագիր
- Ժ. ԴԱՐ**

Ստեփաննոս Ասոզիկ, պատմիչ
Ուխտանէս, պատմիչ
Անանիա Նարեկացի, փիլիսոփայ
- ԺԱ. ԴԱՐ**

Գրիգոր Մագիստրոս, փիլիսոփայ
Արիստակէս Լաստիվերտացի, պատմիչ
Յովհ. Մարկուս-Վարդապետ, զրոնիկագիր
Ներսէս Ծնորչալի, մատենագիր
- ԺԲ. ԴԱՐ**
(Արծաթի դար)

Ներսէս Լամբրոնացի, մատենագիր-ճարտասան
Մատթէոս Ուռնայեցի, պատմիչ
Մխիթար Գօշ, օրէնագիր-մատենագիր
Մխիթար Հերացի, բժշկապետ-մատենագիր
- ԺԳ. ԴԱՐ**

Սմբատ Սպարապետ, պատմիչ
Վանական Վարդապետ, »
Վարդան Պատմիչ, »
Կիրակոս Գանձակեցի, »
Յովհան Երզնկացի (Պլուզ), իմաստասէր-մատենագիր

ՃԳ. ԳԱՐ

Ստեփաննոս Օրբէլեան, պատմիչ
 Հեթում Պատմիչ, »
 Մխիթար Այրիվանեցի »
 Յովհանն Որոտնեցի, մատենագիր
 Գրիգոր Տաթևացի »
 Խաչատուր Կեչառեցի, ժողովրդին. բանաստեղծ
 Կաստանդին Երզնկացի, »
 Յովհաննէս »

ՃԵ. ԳԱՐ

Թովմա Մեծոփեցի, պատմիչ
 Առաքել Սիւնեցի, ժ. բանաստեղծ
 Առաքել Բաղիշեցի ժ. »
 Նահապետ Քուչակ, նշանաւոր սիրերգու. բանաստեղծ
 Մկրտիչ Նաղաշ, ժ. նշանաւոր բանաստեղծ
 Յովհ. Թլկուրանցի, բանաստեղծ
 Ամիրատուլլաթ Ամասիացի, բժշկապետ-մատենագիր

ՃԶ. ԳԱՐ

Մինաս Թոխաթեցի, առաջին հայ երգիծարան
 Գրիգոր Աղթամարցի, ժ. բանաստեղծ

ՃԷ. ԳԱՐ

Առաքել Դավրիժեցի, պատմիչ
 Աբրահամ Կրէտացի, »
 Զաքարիա Բանաքեոցի, »
 Ստեփաննոս Ռոչքեան, »
 Նաղաշ Յովնաթան, ժ. բանաստեղծ
 Ասար Սերաստացի, բժշկապետ-մատենագիր
 Բունիաթ Սերաստացի, բժիշկ-մատենագիր
 Գալուստ Ամասիացի, »

ՃԸ. ԳԱՐ
 (Գրական
 վերածնունդ)

Մխիթար Աբրահայր Սերաստացի, մատենագիր, ռահ-
 վիրայ ժ. իր դարու հայ գրական վերածնուն-
 դին, հիմնադիր «Մխիթարեան» Միաբանութեան
 1. Միքայէլ Զամչեան, պատմիչ
 2. Ղուկաս Խնճիճեան, մատենագիր
 3. Մանուէլ Զախջախեան, »
 4. Գարրիէլ Աւետիքեան »
 Յակոբ Նալեան Պատրիարք
 Գր. Փէշախմաչճեան »
 Գէորգ Դպիր »
 Պաղտատար Դպիր »
 Երեմիա Չէլէպի Բէօմբուրճեան »
 Սայեաթ-Նովա (Յարութիւն) ժ. բանաստեղծ

ԺԹ. ԴԱԲ

- Հ. Մկրտիչ Ազգերեան, մատենագիր
- Հ. Եղիա Թովմաճեան, »
- Մեղրոպ Թաղիադեանց, »
- Կարապետ Վրդ. Շահնազարեանց, մատենագիր
- Հ. Արսէն Բաղրատունի, մատենագիր-բանաստեղծ
- Հ. Եղուարդ Հիւրմիւզ, »
- Հ. Մանուէլ Գաջունի, մատենագիր
- Յարութիւն Վրդ. Ալամդարեան, բանաստեղծ
- Յովհան Միրզա Վանանչեցի — Վանեցի, Ժ. բանաստեղծ
- Սրապիճն Հէքիմեան, թատերագիր
- Հ. Գարրիէլ Այվազովսքի, պատմագիր
- Ազար Աղամ, Ժ. բանաստեղծ
- Աշէղ Շիրին, Ժ. բանաստեղծ

եւ ուրիշներ . . . :

ՀԱՅԵԱՍՏԱՆԻ ՓԱՌԲԸ

Բ. Մ Ա Ս

Կ Ո Վ Կ Ա Ս Ա Ն Ն Ա Յ Ք

19. Վ.Ս.ՐԶԱԿԱՆ ՌԱԺԱՆՈՒՄԸ — 1828 և 1829ի (Աղբիւնու պոստի և Քուրքմէնչայի) և 1878ի (Պերլինի) դաշնագրերովը՝ սուսական տիրապետութեան տակ անցած են հայկական ութը նահանգներ՝ անբողջովին կամ մասամբ, ինչպէս. —

- Սիւնիք (Խորապետաշ, Ղափան, Զանկեզուր, Օրդուպատ):
- Արցախ (Պաշէն, Շամշատի, Շուշի):
- Փայտակարան (Բաղու, Շիրուան, Թալիշ):
- Ուսի (Գանձակ, Ծւանշիր, Ղարաբաղ, Բէյլէրլին):
- Գուգարք (Բաւշարու, Ղաթաբ, Լոսի, Արտաշան, Արտանուշ):
- Տայք (Օլթի, Ախլախ, Արդուին):
- Այսուրաս (Երեւան, Շարուր, Կարս, Ալեքսանդրոպոլ, Կաղզուան, Սարգարապատ, Սուրմառի):

Վասպուրական (Նախիջևան, Ագուշիս, Օրդուպատ):

Ինչպէս սովորութիւն է՝ ամէն պետութիւն իր զբաւած նոր երկիրներուն աշխարհագրական անունները կը փոխէ, և ընդհանրապէս անուններուն տեղ կ'սկսին գործածուիլ նոր տեղանուններ: Այս օրէնքը անխնայ կիրարկուած է Հայաստանի բնիկ ազգային տեղանուններուն հանդէպ, թէ՛ պարսիկ, թէ՛ թուրք և թէ՛ ռուս տէրութիւններէ (անանկ նետազայցուցակները): Այնպէս որ ներկայիս՝ անձանաչելի դարձած են հայերէ շինուած ու բնակուած բաղամտի քաղաքներու, գիւղերու և վանքերու անունները: Թուրք կարեւորները սուսական Հայաստանի մէջ. —

20. ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԸ —

Բնիկ հայ անունները	Այժմու փոխուած անունները	Բնիկ հայ անունները	Այժմու փոխուած անունները
Արագած . լեռ .	Արախթա	Բաղնայր . գեղ .	Գոգիխա
Արայի լեռ .	Գառն-Եսրէ	Գարեղէնք . գ.ն .	Կաղզուան, Կեղւան
Արմաւիր . քաղ .	Սարսուրապատ Բ.	Գաղ . լեռ .	Կոֆ-սաղ
Արշարունիք . գ.ն .	Սիարու Բ.	Գանձակ . գ.ն .	Կեֆէկ, Լիզուպրո-
Արտաին . քաղ .	Լիվանիս, Լազիսան	Կեղուսայ լեռ .	Կոֆէկ-Կոյ (պոլ)
Արուճ . գ.ն .	Թալիշ	Գոգիք . գ.ն .	Օրսուպատ
Արցախ . նճաղ .	Ղարապաղ	Երնջակ . գ.ն .	Աղլանա-հայկոյի
Բաղարան . քաղ .	Ռոսու	Երուանդաշատ քաղ .	Սաճարու Կրկիք Բ.

Խաղաղք.	գ.ւ.ս.	Լազիսեան, Արդուիմ	Շիրակ.	գ.ւ.ս.	Շեփակի
Կարբի.	>	Պարսար, Բարսար Բ.	Շիրուան.	>	Բախու
Կանդորք.	>	Բաւնդալի, Արիսանդ-	Աւետարաց-երկիր	>	Օլլի
Կաւորի	ք.գ.ք.	Արիսանդուրուց (արդ.)	Պարսարաց փար	>	Օլլի
Կարբէք.	գ.ւ.ս.	Կարսնիքի, Արսանդ	Ղաւարք.	գ.ւ.ս.	Չրչր
Կապան.	>	Ղարիան	Ղաւար.	ք.գ.ք.	Ճուրջա Բ.
Կող.	>	Կոյի, Պոչարու	Սեւանայ լիճ	>	Կոֆնի-Կոյ
Կողք.	գ.ւ.ս.	Կուրի, Բուրի	Վանանդ.	գ.ւ.ս.	Սողանու (Կարս)
Կողթ.	գ.ւ.ս.	Շամշահի Բ.	Ղայոց ձոր	>	Պարսարաց
Կասալք.	>	Սահարալու, Ղան-	Վարսնուհի.գ.ւ.ս.	>	Պարսարաց
		գիտարար Բ.	Տայք.	գ.ւ.ս.	Օլլի
Հարանդ.	գ.ւ.ս.	Ղանգեգոր Բ.	Տարբուր.	>	Արդուիմ, Լազիսեան
Հրազդան.	գ.ւ.ս.	Ղեկի-յայ Բ.	Տաշիրք.	>	Լոսի
Ճակատք.	գ.ւ.ս.	Սիւսի	Տաւուշ.	բերք	Թաւուս-խար Բ.
Ճառարեղ.	>	Չրարեղ	Օրհով.	լիւ	Օրհով

Այս շրջաններ որ, բնիկ հայ-աղաքային անուանները՝ տեղագրական ստուգարանութեանը համաձայն իրենց որոշ նշանակութիւններն ունին, մինչդեռ փոխուածները՝ յաճախ բանաղբօսիկ ախմար նմանաձայնութեամբ (onomatopée) շրջումներ են բնիկ կոչումներուն:

Տեսնել նաև Թուրքահայ ա. Պարսկահայ բաժինները:

Ձ1. ԿՈՎԿԱՍՍԱՆԱՆԻ ԹԻՒՐ. — Ռուսական վարչային բաժանումներովը՝ ընդ ամէն 10 նահանգներէ բաղկացած և 473,000 քառ. քիլոմէթր տարածութիւն ունեցող Անդրկովկասի այլազան բնակչութեան թիւը 1897ին՝ 9,290,000 էր [Վոյսն Տարեցոյց 1904, քաղաւած՝ Ռուսական երկու պաշտօնական հրատարակութիւններէ]: Ասոնցմէ Հայոց թիւը կ'հաշուուի 1,128,973, ըստ հետևեալ ցուցակին. —

Ա. ՅՈՒՅՈՒԿ

Տարի	Նահանգ	Ընդամենը թիւը	Հայոց թիւը	Հայերը %
1897	Երևանի	829,550	433,682	52.2 %
	Գանձակի	878,185	293,632	33.4 %
	Թիֆլիսի	1,054,250	221,033	21 %
	Կարսի	250,645	72,967	25.1 %
	Բաղուի	826,806	50,550	06.1 %
	Քաթալի	1,057,243	21,107	01.9 %
	Պողոստանի	571,381	941	00.2 %
	Սև ծովեան	57,478	6,226	10.8 %
	Հիւս. Կովկասի	3,725,543	28,835	02.5 %
	Ընդ ամէն	9,291,081	1,128,973	12.1 %

Բ. ՅՈՒՑԱԿ. — 1907ին, միեւնոյն պաշտօնական վիճակագրութեանց համաձայն, Հայերու թիւն անձ է հետեւեալ համեմատութեամբ. — [«Լոյս» 1908]:

Տարի	Ն տեանց	Հայոց թիւը	1897 — 1907՝ անկրցած եւ	
			Հայոց թիւը	Հայ
1907	Երեւանի	510,975	433,682	77,293
	Գանձակի	309,858	293,632	16,226
	Թիֆլիսի	265,985	221,033	44,952
	Կարսի	92,497	72,967	19,530
	Բաղուի	88,520	50,550	37,970
	Քաթաղի	— 3,824	21,107	—
	Գաղղտանի	3,066	941	2,125
	Սեւ ծովեան	7,689	6,226	1,463
	Բաթումի	27,670	28,835	1,135
	Չաքաթաղի	2,500		
			200,894	
			Բթւ. — 17,283	
	Համագումար	1,312,584	1,128,973	183,611

Գ. ՅՈՒՑԱԿ. — 1901ին և 1911ին միմիայն թիֆլիս քաղաքի բնակչութիւնը, ըստ վիճակագրութեանց՝ հետեւեալ համեմատութիւնը կ'ցուցնէ. [«Լոյս» 1904. «Ամեն. Տրց.» 1912՝ պաշտօնական աղբիւրներէ]. —

Տարի	1901ին թիֆլիսի բնակչութիւնը		1911ին թիֆլիսի բնկչթ.		%
	Հայ	Եւ	Հայ	Եւ	
1901	63,243 անձ (34,425 արու.		Հայ 124,901 անձ	Եւ 40 %	
	Վրացի 50,908 , (31,686 ,		Վրացի 54,120 ,	—	
Եւ	Իսլւ 41,934 , (23,298 ,		Իսլւ 67,086 ,	—	
	Չնգճ. 30,568 , —		Չնգճ. 59,100 ,	—	
1911	Հմգմ. 186,653 ,		Հմգմ. 305,207 ,		

Գ. ՅՈՒՑԱԿ. — Հայերը բացարձակ մեծամասնութիւն կը կազմեն հետեւեալ գաւառներու մէջ. [«Լոյս» 1908, էջ 256. պշնկն.]

Տարի	Գաւառ	Հայոց թիւը	Ծանօթութիւնք
1907	Էջմիածին	86,069	1907ի պաշտօնական վիճակագրութեամբ անձ. ընդհանր. Անդրկովկասի 10 նահանգներուն մէջ Հայոց թիւն է 1,312,584 անձ. նանորդ տասնամեակի թիւին վրայ անեցած է 183 611 հայ անձի անուժ մը.
	Ալեք ճամոնի քաղաք	135,001	
	Նոր Բայազետ	82,815	
	Կարս	31,375	
	Կաղզուան	24,391	
	Ախալքալաք	56,512	
	Բօթլայու	47,033	
	Շուշի	59,231	
	Չանդերզուր	77,986	
Ղաղախ	44,411	1912ի սկիզբը ուս կողմ արտաթեան կազմած վիճակագրութեան համաձայն [«Ամեն. Տրց.» 1914 էջ 323՝ Անդրկովկասի Հայոց թիւը բարձրացած է 1,636,486ի. Ուրեմն 1 տարեան մէջ անեցած է 323,902 անձի յաւելում մը.	

Այս վիճակագրութեան վրայ աւելցնելու ենք երկու նոր թիւեր, Ա.՝ 1912էն մինչեւ 1915ի սկիզբը՝ Անդրկովկասի Հայոց եռամսայ անուճը, միջին հաշուով 250,000 անձ. և Բ.՝ 1915ին Վասպուրականի և Կարնայ Հայոց գաղթումովը գոյացած յաւելումը՝ դիցուք 400,000 անձ: Այն ասին կ'ունենանք հետեւեալ թիւը.

Ե. ՅՈՒՑԱԿ. — Անդրկովկասի Հայոց անուճն ու թիւը.

Տարի	ՊԵՏԵՆ.՝ Հայոց թիւը	Անուճ	Ներկայ թիւը
1869	540,000	—	—
1887	870,000	—	—
1897	1,128,973	588,973 անձ	—
1907	1,312,584	183,611 »	—
1912	1,636,486+	323,902 »	1,636,486 հայ
1915	—	անուճ՝ 250,000 »	} = +650,000
1915	—	գղթ՝ 400,000 »	
1919	—	—	
			2,286,486 հայ

Ուրեմն ներկայ տարւան (1919) մէջ՝ Անդրկովկասի Հայոց մտաւոր թիւն է 2,280,000, որուն վրայ աւելցնելով Ռուսաստանի միւս վայրերու մէջ գրուած Հայոց թիւը, միջին հաշուով 250,000—300,000, այն ասին համայն Ռուսիոյ մէջ գանուող Հայոց թիւը կ'ըլլայ Երկուսուկես միլիոնէն ոչ-սորակաս, նայն խոյ նեխ միլիոնի մօտիկ: [Նոյնի և Օրոյց, 1887]:

22. ԿՈՎԿԱՍՍԱՆԻ ԵՆԴՆԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆԸ. — Հայ ազգային Լուսավորչական եկեղեցու ազատ նուիրապետութեան օրէնքներուն համաձայն, ժողովրդի ընդհանուր քուէներովը բնարուած Ամենայն Հայոց Վեհափառ Կաթողիկոսը կը նստի Ս. Էջմիածին (Վաղարշապատ) և կ'նստուի բովանդակ Հայ Ազգը, աշխարհի ս'ր կողմն ալ գրուած ըլլայ: Իր գերագոյն իրաւաստութեան ասին են Սիւրբ (Կրիկիթա) և Աղթամարի (Վան) Կաթողիկոսութիւնները, և Երուսաղէմի ու Կ. Պոլսոյ Պատարարքութիւնները, ինչպէս նաև Պարսկա-Հնդկաստանի, Երասայի, Եգիպտոսի և Ամերիկայի Հայոց հոգևոր շրջուն նովիւնները: (Տեսնել Մայր-Աթոռի Կաթողիկոսներու ցանկը՝ համար 16):

Կովկասահայոց հոգևոր վարչութիւնը բաժնուած է հետեւեալ թեմակալ Առաջնորդութեանց և Փոխանորդութեանց. [«Լայս» 1904, «Ընդարձակ Օրացոյց» 1909, Օրացոյց 1887]:

ԷՉՄԻԱՄՆԻ ՄԱՅՐ-ԱԹՈՒ. Հայրապետութիւն Ամենայն Հայոց, հիմն. 301ին Ս. Գր. Լուսավորչէն:

Ա. Երեւանի Թեմակալ-Առաջնորդութիւն Թեմ 500

1. — Ալեքսանդրապոլի Առաջնորդութիւն.
2. — Տաթևի » »
3. — Կարսի » »
4. — Հին-Նախիջևանի » »

Բ. Վրասանի եւ Իմերէի Թեմակալ-Առաջնորդութիւն. թեմ 305

1. — Թիֆլիզի Առաջնորդէն .- Փոխանորդքն .

2. — Գորիի » »

3. — Ախլցխայի » »

4. — Գանձակի » »

Գ. Ղարաբաղի Թեմակալ-Առաջնորդութիւն. թեմ 135

1. — Շուշիի Առաջնորդէն .- Փոխանորդքն .

2. — Նուխիի » »

Դ. Շամախիի Թեմակալ-Առաջնորդութիւն. թեմ 45

1. — Շամախիի Առաջնորդութիւն

2. — Բազուի Գործակալութիւն

Ե. Աստախանի Առաջնորդքն. (Աստախան եւ Ղալաթ) թեմ 18

Զ. Բեսարաբլայի Առաջնորդքն. (Բեսարաբլա, Նոր-Նախիջեան, Պեանքուրգ, Մոսկովա) թեմ 25

Է. Աստախանի Առաջնորդքն. (Ատրպատական, Մայմասա, Համադան) թեմ 47

Ը. Պարսկահնդկաստանի Առաջնորդքն. (Սպահան, Թէհրան, Կալհաթա, Մասրաս, Պոմպէյ, Պաթախա, Ռանկուն, Սինկափուր, Մանտալէ եւ ըն.) թեմ 16

Համագումար՝ թեմ 1091

(Կովկասի հայ-կաթոլիկները, Սարաթովի կաթոլիկ եպիսկոպոսին իրաւասութեան տակ, ունին հողեր որ վիճակներ՝ Կովկասի եւ Անդրկովկասի հայաշատ կեդրոններու մէջ, Արդուին, Ախլցխա, Թիֆլիս եւն. :

Հայ-Բողոքականները, Մոսկուայի Աւետարանական Ժողովին (կոնսիստորիաի) իրաւասութեան տակ են, եւ ունին նոյնպէս ժողովարաններ Կովկասի եւ Անդրկովկասի կարգ մը քաղաքներու մէջ :)

Հայ եկեղեցական ինքնօրէն եւ ընդարձակ վարչութիւնը՝ իր թեմերուն մէջ ունի եկեղեցա-ազգաստական հարուստ հողեր, կալուածներ, վանքեր, եկեղեցիներ (ինչպէս՝ Էջմիածնի՝ հիմնուծ. 303ին, Սեւանայ՝ հիմն. Դ. րդ դարուն, Տաթևի՝ հիմն. 895ին, Հաղբաւի եւ Սանահնի՝ հիմն. 968ին, եւ ըն. Նշանաւոր վանքերը), եւ Հոգևոր Թեմական-Գարանոցներ (ինչպէս՝ Էջմիածնի Գեորգեան՝ հիմն. 1874ին, եւ Թիֆլիզի Ներսիսեան՝ հիմն. 1824ին եւ ըն. ճեմարանները) :

Այդ կալուածներուն եկամուտներովը եւ ժողովրդի նուէրներովը կ'անտեսուին եկեղեցական ու կրթական պէտքերը ըստ հետեւեալ դրոշակներուն . —

Զ. ՅՈՒՅՍԿ. — Եկեղեցական տնտեսութիւնը. [«Արշակունի» 1908. էջ 178 - 180. պաշտօնական]. —

Տարի	Թեմ	Երկր.	Վաճճ	Սկզբն.	Գումարային Բարիք
1907	Երեւանի	788	47	643	243,830
	Վրաստան-Իմերէթի	399	14	356	287,105
	Ղարաբաղի	251	13	208	45,664
	Շամախի	49	2	38	101,388
		*1,517	*76	*1,245	*677,987
	Ասորախանի	104	—	39	504,456
	Բեսարաբիոյ, Ն.-Նիսջ.	99	3	43	350,990
		*203	*3	*82	*851,446
Վերջն	1,517	76	1,245	677,987	
Համագումարը	1720	79	1327	1,529,433	

Է. ՅՈՒՅՍԿ. — Հայ եկեղեցական-վանական կալուածները՝ կազմածի մէջ կ'ներկայացնեն հետեւեալ համեմատութիւնները՝ տարածութեան և հասոյթի կողմէ. [«Արշակունի» 1908. էջ 200—202. պաշտօնական]. —

Տարի	Թեմ	Եկեղեցական. եղի տարածութիւն	Զուտ հասոյթ՝ արկն.
1907	Էջմի. Մայր-Աթոռի	45,000 Դեսիադին	48,000 Բարիք
	» » »	— Անշտ. կալ.	50,301 »
	Շամախի	79 Դեսիադին	1,810 »
	Ղարաբաղի	58,698 » (*)	2,992 »
	Երեւանի	32,440 »	16,484 »
	Վրաստան-Իմերէթի	12,250 »	3,080 »
		*148,467 Դեսիադին	*122,667 Բարիք
	Բեսարաբիոյ, Ն.-Նիսջ. Ասորախանի	4,418 Դեսիադին 60 »	13,020 Բարիք 150 »
	*4,478 Դեսիադին 148,467 »	*13,170 Բարիք 122,667 »	
Համագումարը	152,945 Դեսիադին	135,837 Բարիք	

Այս եկեղեցական կալուածներն ու հողերը կա՛մ եկեղեցի-վանքերուն սեփականութիւնն են, կա՛մ մասնաւոր կառուցներով անոնց յատկացուած գոյք են. [«Կողմասեան Վերքեր» Ակնունի՝ 50]: Յատկապէս Ախալցխայի Հայ Լուսաւորչական Ս. Փրկիչ եկեղեցու սեփականութիւնն են 19,000 դեսիադին տարածութեամբ հողեր՝ Թիֆլիսի և Ախալցախի

(*) Մէկ Դեսիադին = 96 մէթր.

դաւանին մէջ (Անդ՝ 53): Կարսի, Բաթումի և Ալեքսանդրապոլի հայապատկան եկեղեցական հողերուն տարածութիւնը կ'հաշուել մօտ 30,000 դէսիազին:

Տեսնել նաև Հայաստանի վանքերը՝ համար 17:

23. ԿՈՎԱԿԱՆԱԿԱՆ ԿՐԹԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ. — Երկրի մ'ազգարնակութեան թիւը չէ որ դեր կ'խաղայ՝ այլ որակը: Ասիկա ճիշտ է մանաւանդ Անդրկովկասի ժողովուրդներուն համար, ուր՝ շնայելով թէ բնահասուր բնակչութեան $\frac{1}{10}$ և կը կազմեն Հայերը, բայց մշակութապէս ամէնէն բարձր անոնք կ'զբաւեն՝ թէ՛ դպրոցներու, թէ՛ մամուլի և զրականութեան, թէ՛ բարեգործական բնկերութիւններու, թէ՛ թատրոնի կողմէ:

Հակառակ այն խառնութիւններուն որ սոսկ տարածութիւնն է գործ դրաւ 1897ին, և հրամայեց փակել 320 հայ վարժարաններ, անոնք հաստատուած ըլլալով մասնաւոր կառկներով, և եկեղեցական-ձիական միջոցներով մատակարարուելով՝ կ'ներկայացնեն ամբողջ Անդրկովկասի 10 նահանգներուն մէջ՝ (6) վեց թեմական Գաբանոց (Séminaire) և աւելի քան 100 ուսումնարանական-նախակրթական դպրոցներ, ձխական կամ մասնաւոր, ինչպէս: —

Ը. ՅՈՒՅՍԱ. — Կովկասի հայ վարժարաններուն և անոնց ուսանողութեան ուսուցչութեան վիճակագրութիւնը. —

Տարի	Թիւ	Հայ դպրոցներուն թիւը	Ուսանող և ուսուցիչ	Տարեկան եկամուտը
1889	Թիֆլիզի	44	11,359 ուսնդ.	212,554 ըրլ.
	Երևանի	30		
	Ղարաբաղի	17	482 ուսցչ.	
	Շամախիի	14		
	Աստրախանի	18	— — — ?	
	Ամբողջը	123		

Թ. ՅՈՒՅՍԱ. — Կովկասի 6 թեմական Գաբանոցները.

Տարի վնկգր.	Թեմական Գաբանոցը	Հիմնուած քուական	Ուսանող	Ուսցչ.	Գրգռմի գիրքերուն թիւը	Պիւսճեքը.	
1902	Թիֆլիզի «Ներսիսեան»	1824թն	620	608	24	4745	
1908		597					
1908		Երևանի «Թովմա Գաբանոց»	1837թն	—	460	20
1902	Էջմիածնի «Գեորգեան»	1874թն	—	251	15 (?)	գրգր՝ + 2500 սպիճ՝ + 30000
1902	Շուշի (Ղրբղ. Արցխի)	1879թն	—	584	18 (?)	4271
1908	Նոր-Նախիջևանի	1879թն	—	289	17
....	Աստրախանի կամ Շմախի	1860թն	—

Ժ. ՅՈՒՅԱԿ. — Կովկասի ընդհանուր դպրոցներու և մեջ՝ հայ ուսանողները կ'ներկայացնեն հետևեալ համեմատութիւնը (Վոյսա 1904, պշենկն.)

Տարի	Միջնակարգ դպրոցներու մեջ	Նախակրթարաններու մեջ	Մասնաւոր կամ Տարր. դպրոցաց մեջ
1903	Հայերը՝ 5,983 կմ. 24 1/4 %	4,521 կմ. 25.5 %	26,020 կմ 16.6 %
	Ռուս՝ 11,412 » 46.6 %	6,239 » 35.5 %	82,098 » 52.4 %
	Վրացի՝ 3,464 » 14.2 %	4,386 » 24.8 %	29,140 » 18.6 %
	Ռուբիշ ցեղ՝ 3,611 » 14.7 %	2,526 » 14.2 %	19,699 » 12.4 %
	Ընդամենը՝ 24,470 — 100 %	17,722 — 100 %	156,957 — 100 %

24. ԿՈՎԿԱՍԱԶԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ, ՄԱՄՈՒԼԸ ԵՆՆ. (Տպարանները, Գրադարանները, Ընկերութիւնները, Թատրոնը, Արհեստ ու վաճառականութիւնը). —

ԺՔ. դ. դարու վերջին քառորդին, սուսական օրհայեալութեան հաւեւեմաբար յագս պայմաններուն մէջ՝ Անդրկովկասի և ընդհանրապէս Ռուսաստանի Հայութիւնը, անտեսապէս ու կրթապէս բարգաւաճելով, ունեցաւ նաև իր ուրոյն Գրականութիւնը: Խուճը մը յուսաւարեալ երիտասարդներ, Յաշատուր Արսլեան, Ստեփաննոս Նազարեան, Միք. Նալբանդեան, Ռաֆայէլ Պատկանեան (Իամատ-Քաթիպա) և Սմբատ Շահազիզ, առաջնորդն ու ղեկավարը դարձան Ռուսահայ Աշխարհաբարին: Բաղաքական և քաղաքակրթական նպաստաւոր պայմաններու մէջ — յիսուն տարւան համեմատաբար կարճ շրջանի մ'ընթացքին — սուսական Հայաստանի հայ գրականութիւնը մեծ թոփշ առաւ, և գրական վասարաններ հանդիսացան Պետրուրդ, Մոսկուտ, Քիշինյու, Շուշի, Ալեքսանդրապոլ, Էջմիածին, Բաղու ևն., ու տուն հետեւեալ գրական կարեւոր դէմքեր, — բունաստեղծ, վիպասան, պատմագիր, բանասէր, ազգագիր, օրագրող-հրատարակագիր, թատերագիր, հասարակական գործիչ ևն. —

Ա. Գ Ր Ա Վ Է Տ Ն Ե Ր Ը

- Արգար Յովհաննեսեանց (184. —) հրատարակագիր
- Ալեքանդր Երցեան (1842—1902) պատմաբան, հրատարակագիր
- Ալեքանդր Քալանթար (1855—1918) հրատարակագիր, գործիչ
- Ալեքանդր Մասուրեան (1870 — 1918) բանաստեղծ
- Ակնունի [Ոչար. Մարտմեան] (187. — 1915) հասարակական գործիչ, գրագէտ, հրատարակագիր
- Աերդ-Յիւանի [Լեւոնեանց] (185. —) յաղարդային բնատ., հաղներդու
- Աւրպեհ (Մարգիս Մրչեհեան) (1850) վիպասան
- Աւեփ Անարոնեան (1866) վիպասան, թատերագիր, գործիչ
- Աւեփ Արախանեան (1857—1912) հրատարակագիր
- Աւեփ Իսահակեան (1875) բանաստեղծ
- Գաբրիէլ Պատկանեան (1802—1889) բանաստեղծ

- Գաբրիել Սանդուկեանց (1825 - 1912) *Թաանրագիր*
- Գալուս Տէր Մկրչեան (186.) *բանասէր*
- Գաւեգին Վրդ. Յովսէփեան (186.) *բանասէր*
- Գաւեգին Լեւոնեան (187.) *հրատարակագիր*
- Գիւս Քննյ. Ազանեանց (185.) *բանասէր*
- Գրիգոր Արծրունի (1815 - 1892) *հրատարակագիր, գործիչ-դեկորատիւ*
- Փրօժ. Գրիգոր Խաչաբեանց (1817 - 1902) *բանասէր, պատմ. . . մանզր.*
- Գեղեցիկ Տեփրեան (188.) *բանաստեղծ*
- Երուանդ Լալայեան (186.) *ազգագիր*
- Փրօժ. Թորոս Թորոմանեան (186.) *ճարտարագէտ*
- Լեւոն Մանուկեան (1864) *բանաստեղծ*
- Լեւոն Սեղբոսեան [Շանթ] (1869) *բանաստեղծ*
- Լեօ, Առաքել Բարսեղեանեան (1860) *պատմագիր, վիպասան*
- Խաչատուր Աբովեան (1804 - 1848) *վիպասան-բանաստեղծ, (հիմնադիր՝ Արեւելահայ Աշխարհաբարին)*
- Խորեն Սայկ. Սեփանեկ (1840 - 1900) *բանասէր*
- Կովիսա Վարդապետ (1869) *երգիչ-երգահան*
- Կ. Կոստանեանց (185.) *բանասէր*
- Համբարձում Առաքելեան (186. - 1918) *հրատարակագիր, գործիչ*
- Հրաչեայ Անառեան (187.) *լեզուագէտ, բանաստեղծ*
- Ղազարոս Աղայեան (1840 - 1912) *բանաստեղծ, վիպասան*
- Մանուկ Աբեղեան (186.) *ազգագիր, բանաստեղծ*
- Միք. Յովհաննէսեան Նար-Դոս, վիպասան, հրատարակագիր
- Միք. Նալբանդեան (1830 - 1867) *հրատարակագիր, բանաստեղծ, Արեւելահայ Աշխարհաբարին ռահիբրաներէն մէկը*
- Միք. Վարանդեան (186.) *հասարակական գործիչ, հրատարակագիր*
- Մկրտիչ Էմին (1815 - 1890) *բանաստեղծ, պատմագէտ*
- Մուրացեան [Իր. Տ. Յովհաննէսեան] (1854 - 1908) *Թարգր. . . վիպասան*
- Յակոբ Յովորեան (1869) *բանաստեղծ*
- Յովն. Թումանեան (1869) *բանաստեղծ*
- Յովն. Յովհաննիսեան (1864) *բանաստեղծ*
- Շիրվանզադէ [Ալեքս. Մովս.] (1857) *Թաանրագիր, վիպասան*
- Տկն. Շուշանիկ Կուրղինեան (1876) *բանաստեղծ*
- Պերն Պոսեան (1837 - 1907) *վիպագիր*
- Ռափայիկ Պատկանեան [Դամաս-Քաթիկոս] (1830 - 1892) *բանաստեղծ*
- Սմբատ Շահազիզ (1840 - 1907) *բանաստեղծ*
- Սապահգիլեան (186.) *հասարակական գործիչ, հրատարակագիր*
- Սեփանոս Նազարեանց (1810 - 1879) *հրատարակագիր (Ռուսահայ Աշխարհաբարին հիմնադիրներէն մէկը)*
- Սեփանոս Մալխասեանց (186.) *բանասէր*
- Սեփանոս Պալասանեան (1837 - 1889) *պատմագիր*
- Վահան Միրազեան (187.) *բանաստեղծ*
- Վահան Տէրեան (188.) *բանաստեղծ*

Վերանկա Փափազեան (1866) վիպասան, թատերադիր
Բաֆֆի [Յկբ. Մէլիք-Յակոբեան] (1835—1888) վիպադիր (Ռուսահայ
Աշխարհաբարին յղկիչներէն մէկը)

Քեռովբէ Պասկանեան (1833—1889) բանաստեղծ

Եւ բաղամթիւ ուրիշներ:

Հայ պետական անձներն ու արուեստագէտները՝ տես Ե. ՄԱՄ
համար 46 և 47:

Բ. ՄԱՄՈՒԼՐ. — Մամուլն ալ այս դրադէտներուն և իրենց գործա-
կիցներուն ջանքերովը մեծ թուիչ առած է կողկասի Հայոց մէջ: 1846ին
հրատարակուած ըլլալով «Կովկաս» անունով անդրանիկ ռուսահայ շարա-
թաթերթը, իրեն հետեւեցան ուրիշներ: Ահա անոնց ցանկը այրենական
կարգով. —

- Ազգագրական Հանդէս (Թիֆլիս 1896)
- Ալիք (Թիֆլիզ 1906)
- Աղբիւր-Տարազ (Թիֆլիզ 18-3)
- Անկախ Մամուլ (Թիֆլիզ 1907)
- Աշխատանք (Թիֆլիզ 1906)
- Առողջապահիկ թերթ (Թիֆլիզ)
- Ապագայ (Թիֆլիզ 1907)
- Արարատ (Թիֆլիզ 1850)
- Արարատ (Էջմիածին 1867)
- Արաքս (Պետերբուրգ 1887—1898)
- Արձագանք (Թիֆլիզ 1882—1898)
- Աբոր (Թիֆլիզ 1907)
- Բանբեր (Պետերբուրգ 1903)
- Գեղարուեստ (Թիֆլիզ 1908)
- Գիւղատնտես (Թիֆլիզ 1907)
- Գրականութիւն և կեանք (Թիֆլիս 1909)
- Երկիր (Թիֆլիզ 1907)
- Զանգ (Թիֆլիզ 1907)
- Թաթրոն (Թիֆլիզ 1893)
- Ժայռ (Թիֆլիզ 1906)
- Ժամանակ (Թիֆլիզ 1907)
- Լուսնայ (Թիֆլիզ —)
- Խաղարալա (Թիֆլիզ —)
- Խարխախ (Թիֆլիզ 1907)
- Կայծ (Թիֆլիզ 1907)
- Կովկասի Առաւօտ (Թիֆլիզ 1906)
- Կովկասի [անդրանիկ ռուսահայ շա-
րաթաթերթ] (Թիֆլիզ 1846)
- Կառնիկ Հայոց Աշխի.ի (Թիֆլիս 1860—64)

- Հայկական Աշխարհ (Թիֆլիզ 1866)
- Հայկական Աշխարհ (Շուշի 1870)
- Հասկեր (Թիֆլիզ 1905)
- Հովիւ (Թիֆլիզ —)
- Հորիզոն (Թիֆլիզ 1906)
- Հիւսիսափայլ (Մոսկովա 1858)
- Ճառքաղ (1859)
- Մասնաց Աղաւնի (Թիֆլիզ 1855)
- Մեղու (Թիֆլիզ 1857)
- Մեղու Հայաստանի (Թիֆլիս 1858)
- Մշակ (Թիֆլիզ 1872)
- Մուրճ (Թիֆլիզ 1889—1907)
- Յառաջ (Թիֆլիզ 1906)
- Յոյս (Թիֆլիզ 1906)
- Յուշարար (Թիֆլիզ 1907)
- Նոր Դար (Թիֆլիզ 1884)
- Նոր կեանք (Նոր Նախիջևան 1890)
- Նոր Դպրոց (Թիֆլիզ 1911)
- Նոր Խօսք (Թիֆլիզ 1907)
- Շաւիղ (Թիֆլիզ 1906)
- Պայքար (Թիֆլիզ 1907)
- Վտակ (Թիֆլիզ 1907)
- Տարազ (Թիֆլիզ 1889)
- Փայլակ (Թիֆլիզ 1907)
- Փարոս Հայաստանի (Մոսկովա 1879)
- Փարոս (Պաքու 1910)
- Փորձ (Թիֆլիս 1875)

Եւն. Են. Են.

Գ. ՏՊԱՐԱՆՆԵՐԸ. — Մամուլի գործունէութեանն օգնած են բնականաբար Տպարանները, որք հիմնուած են Ռուսահայոց իրենց սեփական միջոցներով: Կովկասի կարեւոր կեդրոններուն մէջ. ինչպէս Էջմիածին (1765ին), Երևան, Թիֆլիզ, Շուշի, Կարս, Ալեքսանդրօպօլ, Բագու, Շամախի, Գանձակ, Ռոստով, Ենոք Նախիջևան, Աստրախան, Թէոդոսիա, Մասկուա, Պետերբուրգ են., են.:

Գ. ԳՐԱԴԱՐԱՆՆԵՐԸ. — Համբնթացաբար Մամուլին արտադրութեանցը՝ բացուած են Գրադարան-Ընթերցարաններ՝ գրեթէ բոլոր հայաբնակ քաղաքներու մէջ: Ախալքալաքի պէս փոքրիկ քաղաքի մը Հայոց գրադարանը 1,500 օրինակ գիրք կ'հաշուէ: Ամէնէն կարեւորներէն են Էջմիածնի, Թիֆլիզի Հայոց Բարեգործական Ընկի, Մասկուայի Լազարեան ձեմարանի ճոխ մատենադարանները: Անհատական հարուստ հայ մատենադարաններ չաօ ու չառ են թէ՛ Կովկասի մէջ, թէ՛ ալլուր:

Ե. ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԵՒ ԱՅԼ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ. — Կովկասի Հայութիւնն ունեցած է և ունի բազմաթիւ դիտական, կրթական, գրական և բարեգործական ընկերութիւններ, ինչպէս. —

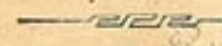
«Բագուի Հայոց Մարդասիրական Ընկ.»	հիմնուած	1863ին.
«Թիֆլիզի Հայոց Հրատարակչական Ընկ.»	»	1881ին.
«Հայուհեաց Բարեգործիչ. Ընկ.»	Թիֆլիս	» 1881ին.
«Կովկասեան Հայոց Բրդրակն. Ընկ.»	»	» 1881ին, որը 20է աւելի մասնաճիւղեր ունի Անդրկովկասի զանազան հայաբնակ կեդրոններու մէջ:
«Հայոց Ազգադրական Ընկ.»	Թիֆլիս	հիմնուած 1900ին.
«Գիւղասնտեսական Ընկ.»	»	» —
«Ուսուցիչ. և Ուսուցչուհիներու Ընկ.»	Թիֆլիս	» —

Նաև Հնչակեան Կուսակցութիւն (1888ին) և Հայ. Յեղ. Գաշնակցութիւն (1890ին):

Ամբողջ Ռուսիոյ Հայերը՝ ունին նաև 3 Անկերպանց:

Զ. ԹԱՏՐՈՆԸ. — Թատերական գործը մեծ դարկ ստացած է Կովկասի Հայոց մէջ: Մասնաւոր ու պետական թատրոններու մէջ հայերէն լեզուով և հայ կեանքէ բնօրէն խաղացուելէ զատ՝ գրեթէ ամէն հայ զբոսորդ ունի իր տարեկան ներկայացումները՝ գլխաւոր օգտին: Հայ նշանաւոր դերասան և դերասանուհիներ խաղցած են Կովկասի հայ և օտար բնակներուն վրայ, ինչպէս՝ Արեւիկան, Զարիֆեան, Աղամեան, Գալֆայեան, Ալիխանեան, Տիկն. Արամայշ, Տիկն. Գուրեան-Արմէնեան, և ին. և ին.: Կովկասահայ ծանօթ քեմագիրներ եղած են՝ Ստեղծուկեանց, Շիրվանդատէ Մուրադան, Ահալունեան, Մանուկեան, Փափաղեան, Սնդրասեան (Շանթ):

Է. ԱՐՇԵՍՏՆԵՐՆ ՈՒ ՎԱՃԱԹԱԳԱՆՈՒԹԻՒՆԸ. — Կովկասի մէջ, թէ՛ գլխաւոր քաղաքներու և թէ՛ գիւղաքաղաքներու մէջ, Արշեստները (ոսկերչութիւն, կրկաթագործութիւն, կահագործութիւն, զերծակութիւն, կոշիկահարութիւն, հիւանութիւն, ջուրհանութիւն և ին. և ին.) ինչպէս նաև վաճառականութիւնը (խանութպանութիւն, միջնորդութիւն, առևտրական ընդարձակ գործեր, գրամատան գործառնութիւններ) մեծ մասամբ Հայոց ձեռքն են:

Գ. Մ Ա Ս

Թ Ո Ւ Ր Ք Ա Ն Ա Յ Ք

25. Վ Ա Ր Ձ Ա Կ Ա Ն Ը Ս Ժ Ա Ն Ո Ւ Մ. — 1400 թուականէն սկսեալ, և 1828-29ի ու 1878ի դաշնագրերովը օսմաննան տիրապետութեան տակ անցած են հայկական նահանգներէն հետևեալները՝ մասամբ կամ ամբողջովին, և բաժնուած են վեց նահանգներու կամ կուսակազմութիւններու, հիշիկիսցէն զստ, ինչպէս. —

Բարսի Հայք (Բէմախ, Էրզնէն, Մամախաթուն, Գուրուչայ, Ռաֆանիէ, Շէրան, Օլաճըզ, Կէզքի, Տէրջան, Բայրաքղ, Զորմէլի, Մասատ, Էրզրում, Օլա):

Զորբոզ Հայք (Բդի, Ճապաղլուր, Կիւճ, Չիկաէ, Արշնի, Բայու, Հայնի, Հազրոյ, Լճէ, Խուրի, Մուֆարգին, Չէկաձագ, Խողաթ, Խարբուզ, Չնքուշ, Չերմիկ, Ակ):

Աղանիք (Խարզան, Չուզան, Բշէրի, Բնաուան, Տիարալէֆիք՝ արեւելեան, Տաաիկ, Կիւզէլաէրէ, Կեցան, Սղերզ, Մապիան, Պիթլիս, Սասուն):

Տարուբերան (Խոյթ, Բանաշէն, Շաստիք՝ Մուշի, Մասուն՝ գաւառ, Մուշ, Չուքսուր, Վարդոզ, Գոյնուկ, Խնուս, Թէքճան, Շուշար, Կէօքսու, Անթաի կամ Թուրք, Պուլանըք՝ վերին, Ախլաթ, Ազձալագ, Կարճիան, Փասնուս, Մալազկերտ):

Մոկի (Մաարկերտ, Կարկառ, Խիղան, Նըղար, Պէրվարի, Մսկս, Շիրվան, Շաստիք):

Կործայ (Նորասուզ, Պօ՛ւան, Ճզիրէ, Պէթէլըսաղաւ, Ջուլամերիկ, Չալ, Տրխուպ, Ճէլօ, Կեաւառ):

Պարսկանայք (Շէմաինան, Խուճարոյ):

Վասպուրուկան (Գաւաշ, Ոստան, Վան, Թիմար, Արճէշ, Սարբուս, Չիլան, Բերկրի, Ապաղա, Խոշապ, Նորասուզ, Համդաշիմէն, Պաշքալէ, Մանձուտի):

Տայք (Թորթում, Կիսկիմ, Նարիման):

Ալբարուս (Բասն, Ալաշկերտ, Հասան-Գալէ, Տիատին, Պայաղիտ):

Փոքր Հայքի երեք նահանգները. —

Առաջին Հայք (Կեսարիա):

Երկրորդ Հայք (Աերաստիա, Եւդոկիա, Կողղաս: Զորում, Չիլէ):

Արտոզ Հայկ (Մալաթիա, Ասիոյ կամ Տիգրանակերտ, Շամշատ, Արաբկիր) :

Հայկական այս նահանգները՝ աղղարնուկութեան մեծամասնութեան փոքրամասնութեան քաղաքական հաշիւներով, օսմանեան նորագոյն վարչական բաժանումներուն համաձայն՝ կը կազմեն Կարնոյ, Բիթլիսի, Վանայ, Սեբաստիոյ, Խարբերդի ու Տիարալէքի ի կուսակալութիւնները :

Պոնտոսի նահանգը, ինչ ֓ Փոքր-Հայքի մասը (Ա. - Գ. դար), կը կազմէ այժմու Տրապիզոնի կուսակալութիւնը (Լազիստան) : Հին Խաղտեաց Գաւառը՝ Պարխար լեաներով հարաւէն և Սև Մովսլ իրախէն եզերուած, մէկն է Հայ Արշակունի թագաւորներու ափրած նահանգներէն՝ Վրոստանի և Աղուանից հետ :

Բոլոր այս նահանգներուն աշխարհագրական բնիկ անուններէն մաս մը փոխուած են դարերու, ընթացքին անդադարապէս, իսկ վերջին տարիներու հայանալած քաղաքականութենէն ի վեր՝ յատուկ դիտումով : Անա փոխուած ու բնիկ հայկական տեղանունները . —

26. ԹՈՒՐԿԱՆԱՆ ՀԱՅՍՍՏԱՆԻ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԸ . —

Բնիկ ծայ անունները	Այժմու փոխուած անունները	Բնիկ ծայ անունները	Այժմու փոխուած անունները		
Անն	ժղթ.	Էկին	Կաւաշ	գւ.ն.	Քեսախշ
Աղբակ	գւ.ն.	Արաւս, Հիւարի	Կարդրեթ	»	Քիւրդխասան
Աղձնիք	»	Պիրլիս	Հաղաւտեղերա	ժղթ.	Հալխաւի, Պաշ-խալի
Անձեւացիք	»	Նօրուզ	Հոսոյ գանք	»	Տիւրկ մանասրըի
ԱղաՏունիք	»	Մեղազկէտ	Չորոյ գանք	»	Տիւրկ իյիսուսի
Ատուտ անաջն	գիւղ.	Թօշազ	Ղեւնու-Սուրբիս	ժղթ.	Հասան-խալի
Արզն	գւ.ն.	Թարգան	Ճօրաի	գեթ	Չիւրխի-տու
Արծիէ	»	Ասիյնկեւազ	Ճուռուտ	գւ.ն.	Պարա-գօյունչու
Արճէշ	ժղթ.	Էրնիշ	Մանազկերա	»	Մեկեղկէտ
Աւարայր	գաղթ.	Ապաղա	Մճրի՛ն	ժղթ.	Նիսիսիմ
Բաբերդ	ժղթ.	Պաշարտր	Մոկք	ն.ն.գ.	Միքեսա
Բազրեւանդ.	գւ.ն.	Արաշկէտ	Նաթա	լեւ.	Նիսիք
Բազիգ	լեւ.	Պեյազ-դաղ	Նիսիերա	ժղթ.	Մուփարցիմ
Բալանգիա	գւ.ն.	Փարու	Չորբորդ-Հայք	»	Չարսանկազ
Բերկրի	ժղթ.	Պարկիրի	Սեբաստիա	գւ.ն.	Սրիսազ
Բիւրանն	լեւ., լիճ	Պիլիկօշ	Սեւաւերակ	գիւղ.	Սիլիերիկ
Բաւժունիք	գւ.ն.	Խօշալ	Սրիան	լեւ.	Սուփեան-սաղը
Դալկայ գանք	»	Չանկը մանասրըր	Սուկաւէտ	»	Քիւսիկ-սաղ
Դարանաղի	գւ.ն.	Տիւրխի	Սարսիերա	գւ.ն.	Խալեր, Սպարկիր
Դաւ	գիւղ.	Թիւշ	Վանանաշէն	ժղթ.	Վանիկ
Եղեւսիա	ժղթ.	Սուքա	Վաղարշակերա	»	Արաշկէտ, Թօփաշ-իկ
Երզնկա	»	Երզնկան	Վաղարշաւան	գիւղ.	Քիւրդի-կօշ
Լամբրոն	բերդ.	Նեճում ֆալկաի	Վարազ	լեւ.	Ետի-իյիսու
Լէզք	գիւղ.	Դալարճ	Վարշաւան	»	Վարաւ-պիկ
Խախ	ժղթ.	Լուս-սիւրալը	Տաթիկ	գւ.ն.	Թարսուն
Խախաւ	գւ.ն.	Թօրքում	Տիգրանակերա	ժղթ.	Տիարալէք
Մաղկեաց լեւ.	»	Արա-սաղ	Տիգրիս	գեթ	Դիլար, Եւր
Կամախ	բերդ.	Քիւնախ	Տիւրիկէ	ժղթ.	Տիլիլիկ
Կարկաւ	»	Կեղիկ-գալկաի	Տուարած տաւի	գւ.ն.	Վոփ տու
Կեղի	ժղթ.	Բըլի	Սև կամ Թուխ	գեթ	Պարա սու

27. ԹՈՒՐԿԱՀԱՅՈՑ ԹԻՒՐ. — Օսմանեան վարչական բաժանումներով՝ վեց նահանգներու, Կիլիկիոյ, Փօքր Ասիոյ ու Եւրոպական Թուրքիոյ մէջ բնակող Հայերու վիճակագիրը, զանազան ցուցակներով, կը պատկերանայ ստորեւ . —

II. ՑՈՒՑԱԿ

Տարի	Մարդահամարով	Թուրքիոյ Հայոց թիւը	Հիգուսը.	Աղբիւրներ
1845	Առաջին Մէջինի	Եւրոպիկ. Թուրքիոյ մէջ 400,000 Ասիական > 2,100,000	2,500,000	Սթրան. Պառն.ճ. Լոյս (*)
1854	Աւրիւնի	Եւրոպիկ. Թուրքիոյ մէջ 400,000 Ասիական > 2,000,000	2,400,000	Լոյս, Ժմիկ.
1872	Օսմ. կառավարութ.	Եւրոպիկ. Թուրքիոյ մէջ 400,000 Ասիական > 1,900,000	2,300,000	Պառն.ճ.
1878	Պատրիարքարանի	4 նահանգներու (Կրն., Վան, Բաշ., Տարնիկ.) 1,330,000 Մնացած նահանգներ. մէջ 1,130,000	2,460,000	Պառն.ճ., Սթրան. Զիթ.
1878	Պատրիարքարանի	6 նահանգներու մէջ (Տես է. Յուլիանի) 1,630,000 Եւրոպիկ. Թուրքիոյ մէջ 200,000 Փոքր-Ասիոյ մէջ 835,000	2,665,000	Ժմիկ., Լոյս, Պառն.ճ.
1894 (1878)	Օսմ. Սպիտակաւ	3 նահանգներու մէջ Կարին, Վան Տիգրանահեթուր Մնացած նահանգները 1,380,000	2,710,000	Սթրան., Ասիւն.
1882	Պատրիարքարանի	6 նահանգներու մէջ (Տես է. Յուլիանի) 1,830,000 Եւրոպիկ. Թուրքիոյ մէջ 210,000 Կիլիկիոյ և Փոքր-Ասիոյ մէջ, միջին թիւ 835,000	2,875,000	Վերջին Լոյս
1892	Վլադի Բենէի (Թերի վիճակագրով)	6 նահանգներու մէջ (Տրապիզոն, Գարսիս, Սիվաս, Կոնյակ, Փոքր-Ասիա (Սիվասի մայր մէջը) 568,682 Սուրիա, Պադիսիան և Միջագետք 69,982 Եւրոպական Թուրքիա 200,000	1,381,066	Ժմիկ. Պառն.ճ. (?) Զիթ.
1894	Լինչի (Արմէնիոս)	Թերի վիճակագրութիւնով մը	1,058,000	Ժմիկ., Պառն.ճ.
1896	Փրոֆ. Վամպերի	Թերի վիճակագրութիւնով մը	1,131,125	Ժմիկ., Լոյս
1912	Պատր. Օրմանեանի	Լուսաւորչականներ 1,766,000 Կաթողիկէներ 85,000 Բողոքականներ 41,500	1,892,500	Ժմիկ., Պառն.ճ.
1913	Պատրիարքարանի և Պողոս Նաւարի	6 նահանգներուն մէջ 1,048,000 Կիլիկիոյ և Փոքր Ասիոյ Եւրոպական Թուրքիոյ 835,000 200,000	2,083,000	Ժմիկ., Պառն.ճ. Զիթ.
1913	Լէֆտիսուի	Ասիական Թուրքիոյ մէջ 1,800,000 Եւրոպիկ. > 200,000	2,000,000	Ժմիկ. Ասիւն.
1915	Պատրիարքարանի	Ընդհանուր Թուրքիոյ մէջ	2,500,000	Զիթ.

(*) Սարուխանի «Հայկ. Խնդիր» էջ 426—430, Պադիսիանի «Օսմ. Պատրիարքարանի» էջ 25—32, Ե. Քոփսեանի «Լոյս» Օրացոյց՝ 1908, «Ժամանակ» օրաթերթի թիւ 1759, Մարտ 1914, Գ. Ասլան «L'Arménie et les Arméniens», 1914, էջ 119 և 122, «Վերջին Լոյս» 1919 ճնվոր. 7, Զիթուանի մեր կողմէ նորն աղբ. աղբիւրներէն համահմարում թիւեր. Մ. ՈՒՐԻՉԻՆԻ «Lettres sur la Turquie», II, «ՎԻՏՏԱՆ» Գիտն. թիւ «La Turquie d'Asie», 1903, ՎԱՄՊԵՐԻՒԻ «Deutsche Rundschau», 1896, էջ 21 «Arménia», I, II.

Այսպէսով, վերոյիշեալ տնտեսական և մասնաւոր տասնեակ վիճակացոյցերուն համաձայն՝ Թուրքիոյ Հայոց ընդհանուր թիւն էր մինչև 1915, միջին հաշիւ, 2,500,000 (ԵՐԿՈՒ ՈՒ ԿԷՍ ՄԻԼԻՈՆ)։ Որմէ 200,000ը՝ Եւրոպական Թուրքիոյ մէջ, 800,000ը՝ Փոքր Ասիոյ և Պաղեստին-Միջագետքի կողմերը, իսկ շուրջ 1,500,000ը (ՄԷՂ ՈՒ ԿԷՍ ՄԻԼԻՈՆ)՝ հայաբնակ վեց նահանգներուն մէջ։

Բ. ՅՈՒՅԱԿ. — Թուրքահայոց թիւը՝ նահանգական բաժանումով. [մինչև նոյն ազգիւրներէն քաղուած]. —

Նահանգ	1845ին	1878ին	1882ին	1892ին	1913ին
Վան		400,000	500,000	80,928 ?	185,000
Պիժլիս		250,000	300,000	131,390 ?	179,000
Կարին	1,630,000	280,000	330,000	133,967 ?	295,000
Խաղբեքը		270,000	270,000	69,718 ?	168,000
Տարնկրտ.		150,000	150,000	79,129 ?	100,000
Սեբաստիա	300,000	280,000	280,000	—	218,000
	1,930,000	1,630,000	1,830,000	495,202 ?	1,048,000
Կիլիկիա	270,000	380,000		838,364 ?	1,033,000
Փոքր-Ասիա	200,000	255,000	1,045,000		
Մնաց. մասեր	100,000	400,000			
Տրապիզոն	—	—	—	47,200 ?	
	2,500,000	2,665,000	2,875,000	1,381,066 ?	2,083,000

Դժբախտաբար կը սլակախէ ՍՏՈՅԳ՝ վիճակագրութիւններ՝ Թուրքիոյ մէջ բնակող իսլամ-թուրք, արաբ, քիւրդ և այլոց, յոյն, հրեայ՝ օտար ցեղերու մասին։ Կան թէև դանազան մարդահամարներ (տեսնել Սարախանի, Գրայուճեանի, Աղանի, «Փամանակ»-ի վերոյիշեալ ազգիւրները), բայց անբուական են անոնք. բաղդաքական հաշիւներու իբր կըր չեն կրնար ծառայել, և որ աւելին է՝ դիտումնաւոր ախտաթիւրուած են յաճախ։

Գ. ՅՈՒՅԱԿ. — (*) Ամբողջ աշխարհի վրայ դանուող Հայերու ընդհանուր մարդահամարներն ամփոփելով, կ'ունենանք հետևեալ թիւերը. —

Երկրամաս	Յուշակ	1875-1887	1897իև	1907իև	1915իև	Անուս 40 տարեան մէջ	1919իև
Կովկաս	Ե.	900,000	1,128,973	1,312,584	2,286,486	1,386,486	2,500,000
Թուրքիա	Գ.	2,800,000	1,580,000	1,800,000	2,500,000	—	800,000
Պրակասն.	Համար 37	600,000	400,000	100,000	70,000	—	100,000
Հնդկաստ.		40,000		50,000	20,000		20,000
Եւրոպա	Արձազանգ			35,000	36,000		50,000
Ամրկա.	Քարիզի,	60,000	100,000	100,000	110,000	125,000	110,000
Եգիպտոս.	Աշխարհքի.			50,000	40,000		50,000
		4,400,000	3,208,973	3,447,584	5,062,486	—	3,620,000

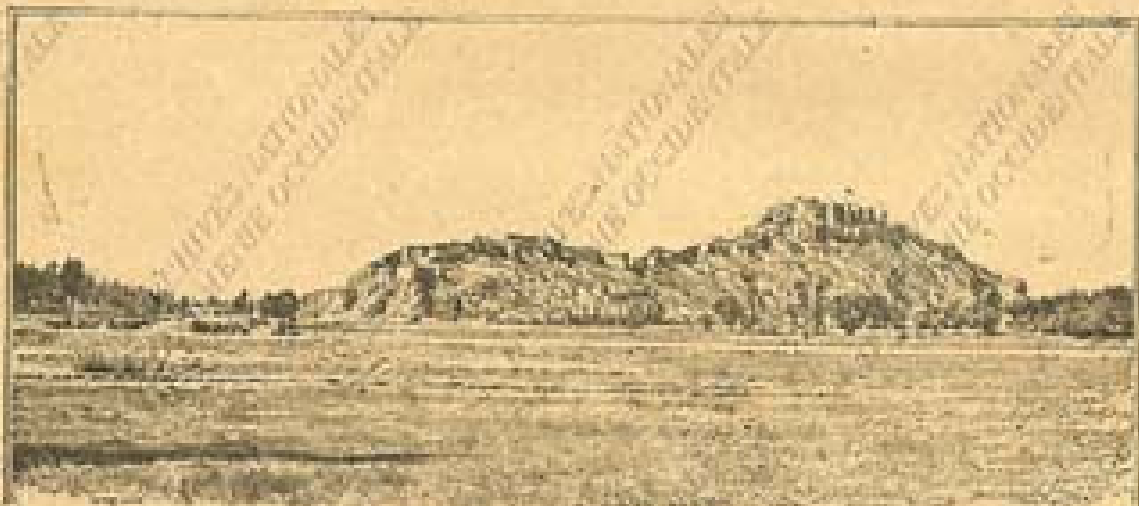
(*) Գործիս տարագրութեան ընթացքին ստիժ ունեցայ տեսնելու «Աշխարհագրութիւն Հայաստանի» (Յովհ. Յ. Մեղումի) զրբայկը, տպուած 1914ին՝ Մարզոտան, եւ որուն տուած մարդահամարէն օգտուեցայ այս ցուցակին նշղման մէջ, 2.

Ամբողջ աշխարհի վրայ ընդհանուր Հայերու թիւն էր. —

1854ի Աբիսինի մարզանամարով՝	4,000,000
1892ին Վրաս, Գինէի և Էջիզէ ՌԸՔԻՅԻ ի մարզանամարով՝	3,293,779 ?
1912ին Օրմանեան Արքայանի թեմական մարզանամարով՝	3,654,450 ?
1913ին Գեորգ Ապանի «L'Arménie» ին մարզանամարով՝	3,810,000 ?
1914ին Յ. Մեղակունիի Աշխարհագրութեան մարզանամարով՝	3,661,000 ?
1915-19 «Արմաղանց Փարիզի» թերթին մարզանամարով՝	4,090,000 ?
1919ին, ըստ վերի Լ. Սուցակին. «Մեքանոսրապէս»՝	3,630,000 ?

Այս հայիներով, 1915-1919, ընդհանուր պատերազմի շրջանին, Գարդուան, մեռած, փնացած Հայերու թիւը (5,062,486՝ նուազ 3,630,000 = 1,432,486) մեկ ու կես միլիոնի կը մտանայ: Իսկ ամբողջ աշխարհի վրայ՝ Հայերը կ'ապրին դեռ ԵՐԵՎԱՆԻ ԿԷՄ ՄԻՒԼԻՈՆԷ ԱԻՆԵՆԻ թիւի մը անմիտելի իրաւունքովը . . . :

Սակայն նկատի առնենք որ Քուրքիոյ մէջ Հայերու մարզանամարը կատարուած է միջ ընդի ու դիտումներ. այսինքն՝ անոնք փոխան՝ քունի հաշուով կատարուած մարզանամարներուն մէջ, միջին հաշուով՝ ատնք 5 անձ հաշուած է. մինչդեռ հայկական քաղմածին իրականութեան ծանօթ եղողները գիտեն որ՝ ավելին քիչուր հայ բնամիջք գտնէ 7—8 անգամէ պակաս եղած չէ Հայաստանի մէջ, իսկ հարիւրին 70—80 քառօրեայ մեծամասնութիւնը քաղկացած է եղեր 9, 15, 20, 30 անգամէ և գիւղական երկրն ասկէ՝ մինչև 50, 100 ու 150 անգամներէ: Այնպէս որ, անմի հաշիւով կատարուելիք սեղ եղբրս մարզանամար պիտի ապացուցէր թէ ամբողջ աշխարհի վրայ Հայերուն իրական թիւն է 20000000-է 25000000: Ընկարասութիւնն աս է:

Վանայ բերդը՝ Երեւանէ

26. ԹՈՒՐԿԱՆԱՆ ԵՎՆՂԱՆԱԿՆԵՆ, ՎԱՐՁՈՒԹԻՒՆԷ. — Ելմամբի Մայր-Աթոնի քարայրական իրաւասութեան Եթեմալայ Քուրքիոյ Հայոց եկեղեցական կազմին մէջ կան երկու ու բոյն կաթուղիական ամբասաներ, Այթմալար և Կիլիկիա: Դան երկու Պատրիարքութիւնն էր, կրասապէս և Կ. Պոլսոյ:

Կաթուղիական ու Պատրիարքական այս Աթոններն ունին հեռուեայ անաշնարդակեան պիտակներն ու եկեղեցի-վանքերը. —

Գ. ՅՈՒՅԱԿ

Ա. ԱՂԹԱՄԱՐԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԻՒՆ, հաստատուած՝ 1314ին, ունեցած է ցարդ 57 Կաթողիկոս			Գ. Կ. ՊՈԼՍՈՅ ՊԱՏՐԻԱՐԿՈՒԹԻՒՆ, հաստատուած՝ 1461ին, ունեցած է ցարդ 108 Պատրիարք				
Թ/և	ԱՌԱՋՆՈՐԴԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿՆԵՐ	Եկեղեցի	Վանք	Թ/և	ԱՌԱՋՆՈՐԴԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿՆԵՐ	Եկեղեցի	Վանք
1	Աղթամար	193	40	1	ԱԿն	10	5
2	Ինչոն	109	16	2	Ազրաի	26	7
		302	56	3	ԱՄասիա-Մարզուան	24	1
	Համազումար	358		4	Արարիք	19	1
				5	Արղւնի-Չընքուշ, ԲԱՍՈՒ		
				6	Աբուշ	2	1
				7	Բարեդ	30	1
				8	Յաղու, Չընքուշ, Արղւնի	54	4
				9	Բաղէշ	43	11
				10	Բասեն, ԿԱՐԻՆ		
				11	Գաթեմունի	5	
				12	Դերջան, ԿԱՐԻՆ		
				13	ԵՔԻՊՏՈՍ	5	
				14	Եդեսիա (Ուրֆա)	7	2
				15	Երզնկա	33	11
				16	Էնկիւրի	24	1
				17	Էտիքու	5	
				18	Թարս (Երզնկա)	19	2
				19	Իզմիր	12	
				20	Իարբերդ	72	5
				21	Ինքու	20	2
				22	Կարին, Բասեն, Դերջան	133	8
				23	Կեսարիա	23	3
				24	Կրն	19	
				25	ԿրնՏէ	1	
				26	Հանկ	22	
				27	Մուշ	102	9
				28	Նիկոմիդիա	46	
				29	Նապին-Դարաճիքար	32	3
				30	Չարսանճաղ	70	2
				31	Չիլիանուշ	19	3
				32	Պանաղրմա-Պալաքթիք	8	
				33	Պողոտա	6	
				34	Պայագիա, Ալաշիքու	32	1
				35	Պէլէկէս	3	1
				36	Պիլճիկ	6	
				37	ՊՐԻԿԱՐԻԱ	15	
				38	Պրուսա	12	
				39	ԻՌԻՍԱՆԻԱ	11	
				40	Խաուսթօ (Քէքերաւղ)	8	
				41	Սեբաստիա	46	6
				42	ՍԵՂՆԵԿ	1	
				43	Սղերդ	32	1
				44	Վան	115	25
				45	Տիգրանակերտ	83	5
				46	Տրապիզոն	36	3
				47	Քէմալ	11	6
				48	Քէօթաճիա (Կաւանա)	5	
				49	Քոն	47	4
				50	Կ. ՊՈԼԻՍ Պարզին. Աթոս	25	
						1388	134
	Համազումար	25			Համազումար	1522	

Ամփոփելով թուրքահայ եկեղեցական թեմերուն հաշիւը՝ կ'ունենանք . —

Ա. Աղթամարի Կաթողիկոսութեան մէջ	358	թեմ
Բ. Կիլիկիոյ	234	»
Գ. Երուսաղէմի Պատրիարքութեան մէջ	25	»
Դ. Պոլսոյ	1522	»
	<hr/>	
Ընդ ամէնը	2139	»
Ամերիկայի ու Եւրոպայի Հայոց եկեղեցիները	20	»
Էջմիածնի Մայր-Աթոռի թեմերը (տես համար 22)	1091	»
	<hr/>	
Ամբողջ աշխարհի վրայ՝ հայ եկեղեցական թեմերուն թիւը	3250	»

Տեսնել նաև ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՆՔԵՐԸ, համար 17 :

Գրեհիկի կամուրջը

* Հայ-Կաթողիկէներն ունին Պոլսոյ Պատրիարքական Աթոռին ենթակայ 25 Առաջնորդական Վիճակներ, ինչպէս՝ Ատանա, Դամասկոս, Եգիպտոս, Երուսաղէմ, Զմար, Էնկիւբի, Իզմիթ, Իզմիր, Խարբերդ, Կարին, Կեսարիա, Հալէպ, Մողաթիա, Մարաշ, Մէրսին, Մուշ, Պաղտատ, Պանարմա, Պարտիզակ, Պէյրուս, Պրուսա, Սփաղ-Թոքատ, Վան, Տիգրանակերտ, Տրապիզոն :

Հայ-Կաթողիկ Միարանութիւններ են՝ Վենետիկի և Վիեննայի Մեթ-ԹԱՐԵԱՆ, և Պոլսոյ ԱՆՏՈՆԵԱՆ ՄԻԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ :

* Հայ-Բողոքականներն ունին Պոլսոյ Ազգայնապետարանին իրաւասութեան տակ՝ Բիւթանիոյ, Խարբերդի ու Կիլիկիոյ Եկեղեցական Միու-

թիւները, իսկ Թուրքիոյ ուրիշ կարեւոր քաղաքներու մէջ՝ Աւետարանական մատուռ-ժողովարաններ: Արտասահմանի մէջ, Եւրոպա, Ամերիկա, Ռուսիա, Պարսկաստան, Հնդկաստան, Եգիպտոս, ունին նոյնպէս եկեղեցի-ժողովարաններ:

29. ԹՈՒՐԿԱՆԱՅ ԿՐԹԱԿԱՆ ՎՃՃԱԿԸ. — Կ. Պոլսոյ ու Երուսաղէմի Պատրիարքութիւններու, և Աղթամարի ու Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւններու իրաւասութեան տակ՝ վանական-եկեղեցական, թաղային-ձիւղական, կամ մասնաւոր պիւսակներով՝ կը մատակարարուին 1000ի շտի նախակրթարաններ և 4 միջնակարգ վարժարաններ, հետեւեալ կերպով. (քաղուած՝ մասնաւոր վիճակացոյցերէ և Տարեցոյցներէ 1887էն մինչև 1904, և 1911). —

Ս. ՅՈՒՅԱԿ

ԱՌԱՋՆՈՐԴԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿՆԵՐ	Վարժն.	Մանչ	Ազգիկ				
				Նորդին-Գարուհիսար	27	2240	165
				Չարսանճաղ	12	617	189
				Չիշկածաղ	12	456	268
				Պանտրնա-Պալք. ք. քէսիք	8	700	634
				Պաղտատ	2	68	46
				Պայաղիա, Ալաշկերտ	8	538	84
				Պիլճիկ	10	1120	143
				Պրուսա	17	1682	733
				Ռօսոսթօ	9	1017	856
				Սեբաստիա	52	5872	1782
				Սիւ և շքիակաները	7	476	165
				Սղերք	5	185	86
				Սպեր, Կիսկիմ	18	390	228
				Վան	120	6845	1854
				Ճարճնաւ	4	280	90
				Ճիւրանակերտ	6	890	524
				Ճիւլեիկ	14	752	90
				Տրասպիզան	47	2184	918
				Քէմախ	15	846	128
				Քէօթահիա	8	825	349
				Քոթ	29	1536	387
				Համադուսար	1016	74796	25858
				Պլաթգյն. վրժ. ք. երկա.	40	2877	2046
				» պեակ. » հոյ	—	250	—
				» սպլեւալլ » »	—	400	100
				» օտար » »	—	300	500
				» Որքնց.-Արևեստնց.	—	50	100
				Ընդ. սմէնը		78673	28604
				Ճգիպտոս	4	450	430
				Կիպրոս	3	65	40
				Կրեակ	1	20	10
				Պուլկարիա	10	850	730
				Ռուժանիա	4	100	80
				Ատերքիա	5	200	150
				Ա. Գրազլ'	1083	80358	30044

Այս թիւերը՝ շատ դաւառներու համար՝ իրականէն պակաս են: Նկատի առնելով կարգ մը նահանգներու հայ վարժարաններուն և ուսա-

նողներուն անումը, մասնաւորապէս 1908ի Օսմ. Սահմանադրութենէն յետոյ, կրնանք վստահարար բարձրացնել թուրքահայ վարժարաններն թիւը 1500ի, իսկ երկուս աշակերտներուն համադումարը՝ կը որ հաշիւ՝ 120,000ի: Ընդունելով Թուրքահայոց թիւը $2\frac{1}{2}$ միլիոն՝ ամէն մէկ 20 անձին կ'իյնայ մէկ ուսանող:

Վերջնակարգ վարժարաններ	Բացում	Ուսուցիչ (1900-1909)	Ուսանող (1900-1909)
Պէրպէրեան, Իւսկիւտար	1876	11	120
Սանասարեան, Կարին	1881	16	190
Կեդրոնական, Կ. Պոլիս, Ղալաթիա	1886	16	56
Արմաշի Դպրեվանք	1889	8	30
Համադումար՝		51	396

Միջնակարգ այս շորս վարժարաններէն յետոյ հիմնուած է նաև «Նոր-Դարաց» ի Կ. Պոլիս 1908ին:

Այս վարժարաններուն ուսանողութեան թիւը տարեէ տարի կը բարձրանայ կամ կը նուազի՝ տեղական պայմաններուն համեմատ:

30. ԹՈՒՐԿԱԼԱՅ ԳՐԱՆԱՆՈՒԹԻՒՆԸ. — Ժթ. րդ դարու կիսուն կ'սկսի տեղի տալ գրարարը: Արժաթի դարէն ժառանգ մնացած ուսմիօրէնն առաջ կ'անցնի, կը յղկուի, կը կազմէ աշխարհարար արդի լեզուն: Գրականութիւնը ժողովրդական կը դառնայ. ֆրանսական մեծ Յեղափոխութեան հօր շունչին տակ, ինչպէս Կովկասահայոց՝ այնպէս ալ Թուրքահայոց մէջ կ'սկսի ծաղկիլ նոր գրականութիւն մը:

Գրական այս վերածնունդին վառարաններ կը հանդիսանան Կ. Պոլիս, Իզմիր, Վենետիկ, Վիեննա, Վան, Սարրերիզ, Սերասաիա, Գահիրէ, Փարիզ, ու երևան կուգան թագմաթիւ գրական դէմքեր, — վիպասան, թատերագիր, բանաստեղծ, ազգագիր, հրատարակագիր-օրագրող, թարգմանիչ, պատմագիր, դասագիր, հասարակական գործիչ են. —

- Ալիսան Հ. Ղևոնդ (1820—1901) բանաստեղծ, հնախօս, պատմագիր
- Աղեխանզը Փանոսեան (1858) բանաստեղծ
- Ասուածասուր Խաչատուբեան (1867) լեզուաբան, բանասէր, պատմագէտ
- Ասով Եարեանեան (1877—1915) բանաստեղծ
- Աւամ Անտոնեան (1882) հրատարակագիր, դաստիարակ
- Աւամ Չարբզ (1870) բանաստեղծ
- Աւեհանկ Հայկունի (1835—1866) հրատարակագիր
- Արեակ Ալպոյանեան (1879) բանասէր
- Արեակ Չօպանեան (1872) բանաստեղծ, բանասէր, հրատարակագիր
- Արսէն Այսրեան (Հ.) (1824—1902) բանասէր, քերականագէտ
- Արսէն Ղազիկեան (Հ.) (1870) բանասէր, թարգմանիչ, բանաստեղծ
- Արսաէս Յարութիւնեան (1873—1915) բանաստեղծ, հրատարակագիր
- Արփիար Արփիարեան (1850—1908) հրատարակագիր, վիպագիր, գործիչ
- Բարգին Եպիսկ. Կիւլեհեան (1868) բանասէր
- Բիւզանդ Պօզանեան թարգմանիչ
- Բիւզանդ Քէչեան (1859) հրատարակագիր

- Գաբրիել Վրդ. Մեհեկիսեան (Հ.) (1864) *բանասէր, դասագիր*
 Գագիկ Օզանեան (1882—1915) *բանասէր*
 Գարեգին Զարբանեկեան (Հ.) (1827—1901) *բանասէր, լեզուարան, պատմագիր*
 Գարեգին Նայիկ, Մուսննեան (1840—1892) *աղագիր, բանասէր*
 Գեղամ Տե Կարապետեան (1873—1918) *ընաշխարհի գրագէտ*
 Գեորգ-Մեսրոպ (1881) *բանասէր, դասագիր*
 Գրիգոր Զօհրապ (1860—1915) *գիտագիր, հրատարակագիր*
 Գրիգոր Մանրեան (1846—1893) *բանասէր*
 Գրիգոր Զիլինկիրեան (1839) *թարգմանիչ*
 Գրիգոր Օսեան (1834—1887) *գրագէտ, աղգային գործիչ*
 Դանիէլ Վարուժան (1888—1915) *բանաստեղծ*
 Դաւիթ Խաչկունց (1860—1918) *բանասէր, հրատարակագիր, գասագիր*
 Նյիա Տեմիրճիպաշեան (1845—1908) *բանաստեղծ, իմաստասէր*
 Նյիբե Նայիկ, Դուրեան (1860) *բանասէր, բանաստեղծ, մատենագիր*

Վ. Տ. Գարուրիսեան

Գրիգոր Զօհրապ

Գագիկ Օզանեան

- Երուանդ Օսեան (1869) *երգիծարան, հրատարակագիր, գիտասան*
 Զապէլ Ասատուր (Տկն.) (1863) *բանաստեղծ, հրատարակագիր*
 Զապէլ Նալբան (Տկն.) (1876) *գիտագիր*
 Թեոդիկ Լապինեան (1878) *հրատարակագիր, մատենագիր*
 Քիլաշինցի (Յովհ. Յարութիւնեան) (1860—1915) *ընաշխարհի գրագէտ, գաստարակ*
 Քովմաս Թեղեան (1838—1909) *բանաստեղծ, թատերագիր*
 Լեւոն Բաշադեան (1868) *հրատարակագիր*
 Լեւոն Սեդրոսեան, Շանթ (1869) *բանաստեղծ, գիտագիր, թատերագիր*
 Խաչատուր Միսաքեան, Գուհ (1815—1899) *բանաստեղծ, ոտուցիչ*
 Խաչիկ Լեւոնեան (1863—1918) *ընաշխարհի գրագէտ, աղգագիր*
 Խորեն Նայիկ, Նար-Պէլ (1831—1892) *բանաստեղծ, բեմախօս*
 Խրիսեան Հայրիկ (1820—1907) *գրագէտ, մատենագիր, մեծ գործիչ*
 Կարապետ Բամազեան (1863) *բանասէր, լեզուարան, մատենագիր*
 Կարապետ Գաբրիէան (1868) *ընաշխարհի գրագէտ, աղգագիր*
 Կարապետ Թումանեան (ՓրօՅ.) (1858) *հրատարակագիր, գործիչ*

Կարապետ Իւրիւնեան (1823—1904) *Թարգմանիչ, հրատարակագիր*
 Հրոնի Ասատուր (1862) *բանասէր, հրատարակագիր, դասագիր*
 Մաղափա Նպիսկ. Օրմանեան (1841—1918) *աստուածաբան, պատմա-
 գէտ, բանասէր*
 Մանուէլ Միքայելեան (1855) *ուղեգիր, աղագիր*
 Մասարիա Գարագաւեան (1818—1903) *մատենագիր, պատմագիր*

Վեհագն Վահրնեան

Վահիէլ Վարուժան

Յովհ. Վաղաննեան

Մասրեա Մամուրեան (1830—1901) *մատենագիր, հրատարակագիր,
 Թարգմանիչ, ուսուցիչ*
 Մարկոս Աղաբեկեան (1843—1908) *հրատարակագիր, պատմագէտ*
 Մելիքսեդեկ Մուրաշեան *մատենագիր, ուսուցիչ*
 Մելիոն Կիւրնեան (1855—1915) *հրատարակագիր, ուսուցիչ*
 Մեսրոպ Նուպարեան (1842) *Թարգմանիչ, բանագիր*
 Միհրան Յովնաննեան (1855) *բանաստեղծ, մատենագիր, ուսուցիչ*
 Մինաս Չեբազ (1852) *հրատարակագիր, գրագէտ, գործիչ*
 Միսաք Գոչուրեան, Քասիմ (1863—1913) *հրատարակագիր, վիպագիր*
 Միսաք Մեծաբեկ (1885—1908) *բանաստեղծ*
 Միքայէլ Մինասեան (ՓրօՅ.) (187.) *գիտնական, հրատարակ., մատենագիր*
 Մկրտիչ Անեմեան (1838—1914) *բանաստեղծ*
 Մկրտիչ Պեթիքաւեան (1827—1868) *բանաստեղծ, Թատերագիր, գործիչ*
 Մկրտիչ Փօրթուգալեան (1848) *հրատարակագիր, ուսուցիչ, գործիչ*
 Մուսեղ Նպիսկ. Սեդրեան (187.) *հրատարակագիր, մատենագիր*
 Յակոբ Պարոնեան (1842—1891) *երգիծարան*
 Յակոբոս ձենիգեան (ՓրօՅ.) (1846) *բնութագ, գրագէտ, հրատարակագիր*
 Յակոբոս Տաւեան (Հ.) (1866) *գիտուն, բանասէր, լեզուաբան, մանգր.*
 Յարութիւն Ալիբար (1864) *երգիծարան*
 Յարութիւն Մրմրեան (1860) *մատենագիր, բանասէր*
 Յովնաննեա Վաղաննեան (1870—1915) *բանասէր, հրատարակ., լեզուաբան*
 Յովսէփ Շիւմանեան (Տֆր.), Մերենց (1832—1888) *վիպագիր, հրատարակ.*
 Նազարեթ Տաղաւարեան (Տֆր.) (1863—1915) *բանասէր, մանգր., գիտուն*
 Նահապետ Ռուսիմեան (1819—1876) *իմաստասէր, բնութագ, գործիչ*
 Նիկողայոս Զօրայեան (1821—1858) *հրատարակագիր, անտեսագէտ*

Նորայր Բիզանդացի (1845) *բանասէր, բառագիր, լեզուագէտ*
 Պետրոս Աղամեան (1842—1891) *դերասան, գրագէտ*
 Պետրոս Գուրեան (1852—1872) *բանաստեղծ, թատերագիր*
 Ռեքեոս Պեպեղեան (1850—1907) *ուսուցիչ, հրատարակագիր, մանգր*
 Ռուբէն Զարդարեան (1874—1915) *հրատարակագիր, գործիչ*
 Ռուբէն Ուրբեղեան (1874) *բանաստեղծ*

Ռ. Զարդարեան

Ն. Տաղաւարեան

Ռ. Զիվիկիբեան

Ռուբէն Զիվիկիբեան (1885—1915) *բանաստեղծ, արձակագիր*
 Սերովբէ Տերվիտեան (Հ.) (1846—1892) *լեզուաբան, բանասէր*
 Սիմեոն Երեմեան (Հ.) (1871) *մատենագիր, հրատարակագիր*
 Սմբատ Բիւրատ (1862—1915) *հրատարակագիր, վիպասան*
 Սուրեն Պարբեղեան (1876) *հրատարակագիր, վիպագիր*
 Սեփան Ոսկան (1825—1901) *հրատարակագիր, օրագրող*
 Սրբուհի Տիւնաբ (Տկն.) (1842—1901) *հրատարակագիր, վիպագիր*
 Վանան Թեփեան (1878) *բանաստեղծ, հրատարակագիր, գործիչ*
 Վանան Մայկեան (1873) *բանաստեղծ, հրատարակագիր*
 Վանան Վրդ. Տեր-Մինասեան (1850—1909) *երգիծարան, առակագիր*
 Վանան Թորգոմեան (Տթր.) (1858) *բանասէր, դիտուհի, մատենագիր*
 Վիքտորիա Աղամուր (Տկն.) (186.—1910) *բանաստեղծ*
 Տիգրան Ամիրջանեան (1860—1894) *բանաստեղծ, թատերագիր, ուսուցիչ*
 Տիգրան Եղիար (1870—1899) *հրատարակագիր, գործիչ*
 Տիգրան Կամսարտեան (1866) *հրատարակագիր, վիպագիր*
 Տիգրան Զեօկիբեան (1885—1915) *ուսուցիչ, վիպագիր*
 Տիգրան Զիբունի (1881) *անալիտիկոս, աղագիր, բանասէր*
 Տիրան Զաւիեան (1875) *խմաստգետ, արձակագիր*
 Բասիմ *անանկ Միսաք Գոչուհեան*
 Օճնիկ Զիմբե-Սարաձ (1873) *հրատարակագիր, վիպագիր, թարգմանիչ*
 * Բաղմաթիւ ուրիշներ ալ, որոց մասին՝ յառաջիկայ առիթով ։

31. ԹՈՒՐԲԱՀԱՅ ՄԱՄՈՒԼԸ (Publications, Journaux). — Անդրանիկ հայ լրագիրը Աղլարար, հրատարակուած է մայր-հայրենիքէն դուրս, Հնդկաստանի Մաարաս քաղաքին մէջ 1794ին : «Հայերը իրենց

այս առաջին լրագրովը, կը դառնան աշխարհիս քաղաքակրթուած ազգութիւններու մէջ 12րդ տեղը դրաւ. ազ ժողովուրդ մը, որ շատ մ'ուրիշ քաղաքակրթուած ազգերէ առաջ, նոյն իսկ Ամերիկայէն ու Յունաստանէն ալ առաջ, լրագիր ունեցած է: Ազգայնաբան հրատարակիչ Շիրազեցի (Պարսկաստան) Յարութիւն քահանայ Շմաւնեանն այս կերպով պատմական թուական մը բացած է Հայ Մամուլին էջերուն մէջ:

Թուրքահայոց մէջ առաջին լրագիրը հրատարակուած է 1830ին ՚ի Կ. Պոլիս, Լրոյ Գիր Մեծի Տերոսբեան Օսմ. անունով: Ապա Վենետիկ, Իզմիր, Վան, Մուշ, Երուսաղէմ և յաջորդաբար ուրիշ քաղաքներ ունեցան իրենց պարբերականները: Առաջիկայս թուականէն ի վեր լոյս տեսած թուրքահայ օրաթերթերուն, չարթաթերթերուն և ամսաթերթերուն այննական ցանկը. —

Ազատամարտ	Պոլիս, 1909	Գրիչ	Պոլիս, 1910
Ազդակ	» 1908	Դաշինք	Իզմիր, 1909
Ազդարար Բիւզանդեան	» 1840	Ինձակ	» 1862
Ախալքի Գօթիանթիմիէ	» 1855	Ինտանկ Բիւզանդեան	Պոլիս, 1812
Ամսօրեայ Տեղեկատու	» 1911	Եղանակ Բիւզանդեան	» 1804
Աշխատանք	Իզմիր, 1910	Երևակ	» 1857
Աշխատանք	Վան, 1909	Երևուած	» 1918
Ազազայ	Պոլիս, 1910	Երկրագունդ	» 1870
Առաւօտ	» 1910	Երկիր Ատափազար—Պոլիս, 1910, 11	
Առեւտուր	» 1900	Երկրագործական Հանդէս	» 1910
Ասիո	» 1872	Եւրոպա	» 1850
Աստղիկ Արեւելեան	» 1855	Եփրատ	» 1869
Աստղ Բեթլեհէմի	» 1911	Զեյթուն Հաբնեաց	» 1862
Արարատ	» 1869	Զուարճախօս	» 1856
Արեւելեան Դար	» 1860	Զուռնա	» 1911
Արեւելեան Մամուլ	Իզմիր, 1871—1909	Զօհալ	» 1855
Արեւելք	Պոլիս, 1884—1909	Էմբազը Շարգիէ	Կարեն, 1867
Արծիւ Վասպուրական	Պոլիս, 1855	Էրիզա	Պոլիս, 1868
»	Վան, 1850	Ընտանի Իմաստասէր	» 1854
Արծուիկ Տաթուայ	Մուշ, 1863	Թաղափոք Վազա, Ե	» 1892
Արշալոյս	Իզմիր, 1911	Թէրակմանը Լ.Ք.Քեար	» 1877-8
Արշալոյս Արարատեան	» 1840	Թուրանի Հայկազնեան	Իզմիր, 1855
Արփի Արարատեան	» 1853	Թուրքիկ Ամսօրեայ	Պոլիս, 1861
Աւետարեր	Պոլիս, 1844	Տաճկերէն	» 1868
Աւետարեր	» 1855	» Պեղատեան	» 1863
Բանասէր	» 1851	Թաւրոն	» 1874
Բժիշկ	Տերապիզոն—Պոլիս, 1910	Ժամանակ	» 1863
Բիւզանդիոն	» 1896	»	» 1908
Բիւթանիս	Իզմիր, 1910	Փողոզուրդ	» 1918
Բիւրակ	Պոլիս, 1884—1908	Իրաւունք	Իզմիր, 1868
Բողոք	Պոլիս, 1911	Լիւս	Պոլիս, 1909
Բուրաստան Ս. Սահակեան	» 1851	Լուսարձակ	» 1911
Բուրաստան Մանկանց	» 1882	Լուսափայլ	Իզմիր, 1864
Գաղափար	» 1909	Լոյս	Պոլիս, 1872—73
Գարուն	» 1909	Լոյս	» 1908
Գարուն Հայաստանի	Իզմիր, 1862	Լոյս	Վան, 1911
Գրիչ. Լ. Իմաստբէն. Շրժ.Մ. Պոլիս, 1880-88		Լրագիր	Պոլիս, 1875

Լրագիր	Պոլիս, 1832—33
Լրոյ Դիր	» 1838
Խարազան	» 1908
Խիկար	1884 90
Խոտառվէնախիկար	Պրուսա, 1869
Մաղիկ	Իզմիր, 1861
Սաքալեանի	Պոլիս, 1886
Չօպանեանի	» 1895
Կանանց	Պոլիս, 1905-08
Ծիածան	Պոլիս, 1856
»	» 1909
Ծիլն Աւարայրի	» 1856
Կայծ	» 1911
Կառափնատ	» 1909
Կազաօշ	» 1908
Կիթառ	» 1884
Կիլիկիա	» 1861
Կիկօ	» 1909
Կոճակ	» 1909
Հայաստան	Պոլիս, 1846—1852
Հայ Գրականագիրքին	Իզմիր, 1911
Հայկունի	Մարզուան, 1910
Հայրենիք	Պոլիս, 1870—1896
»	» 1891
»	» 1909
»	» 1918
»	» 1908
Հայրենիքի Բնար	» 1908
Հայրենասէր	Իզմիր, 1850
»	Իզմիր, 1843
Հանրագիտակ	Պոլիս, 1890
Հի-Հի-Հի	» 1910
Հնչակ	» 1885
Հողաւոր	Ազազ, 1909
Հորիզոն	Պոլիս, 1870
Զայն Կրթութեան	» 1909
Զայն Հայրենեաց	» 1908
Ճաշակ Ոսկեղէն Դպրութեան	» 1885
Ճերիտէի Հաւատիս	» 1839
» Եարքիէ	» 1885
Մաճուլ	» 1869
Մանգուժէի Էֆքեար	» 1860
Մանկավարժ Թերթ	Պոլիս, 1870—80
Մարմնամօրդ	Պոլիս, 1911
Մասիս Օրաթերթ	» 1852
Մասիս	» 1880
Մեղու	» 1851
Մեհտար	Այնթապ, 1885
Մէճմուսի Ախպար	Պոլիս, 1885
» Հաւատիս	» 1852
Մէտէարա	Պոլիս, ? 1878—81
Միւթիւն	Իզմիր, 1861
Միւնասիի Էրճիսա	Պոլիս, 1859

Մուսայր Մասեաց	Պոլիս, 1857—62
Յայտարար	» 1847
Յառաջ	Կարին, 1910
Յուկըժ անարս	Իզմիր, 1862
Յիշատակարան	Պոլիս, 1808
»	» 1910
Յազ	Արժաշ, 1864
Նոյեան Ազաւնի	Պոլիս, 1852
Նոր Այգ	Մարզուան, 1912
Նոր Աշխարհ	... , 190?
Նոր Բեւ	Պոլիս, 1910
Նոր Դար	» 1918
Նոր Կեանք	» 1918
Նոր Հայաստան	» 1918
Նոր Հասանք	» 1909
Շանթ	» 1911
Շարժում	» 1882
Շիրակ	» 1909
Շող	» 1910
Շտեմբըն. Պանի. Դուլեզ. Իզմիր, 1839-54	
Ոստան	Պոլիս, 1911
Ովասիս	Վան, 1909
Ուսմ. Տարան	Պոլիս, 1911
Չէզոք	» 1910
Պատկեր	Պոլիս, 1890—1899
Պարտիզակ	Պոլիս, 1912
Սասուն	» 1909
Սէտայը Հաղիդաթ	» 1870
Սէր	» 1860
Սիօն	Երասաղէժ, 1866
Սուրճանդակ Բիւզանդեան	Պոլիս, 1848
»	» 1899
Վանասար	Վան, 1910
Վարաքայի Հաւատիս	Պոլիս, 1868
Վարդ.	» 1862
Վարդ. Կեսարիոյ	» 1863
Վարժարան	Պոլիս, 1880—90
Տաճար	» 1909
Տաճար Մանկանց	» 1913
Տարեգրութիւն	» 1869
Թանձիւն	1911
Փարոս	» 1879
»	Պարտիզակ, 1910
Փեթակ	Իզմիր, 1910
Փող Առաւօտեան	Պոլիս, 1870
Փնջիկ, Փունջ	» 1960
Քնար Հայկական	Պոլիս, 1861—62
Օճանասփռեան	» 1840—50
Օսմ. Երամշտութիւն	» 1863
Օրագիր	» 1862—63
Ֆուսթ	Հալէպ, 1867
Ֆրու. Ֆրու.	Պոլիս, 1908

32. ԹՈՒՐԲԱՀԱՅ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՆՆԵՐԸ, ՆՍՆ. — Ազգային ու Գրական վերածնունդի ուժեղ շարժման սողմերը՝ պէտք է փնտռել կաղմուած կրթական և բարեգործական ընկերութիւններուն մէջ, որոնք յաջորդաբար երևան եկած են ժժ.րդ. դարու առաջին քառորդէն սկսեալ:

Արդէն ճիմնուած էր Եաբգուլէի Ս. Փրկչի Ազգ. Հիւանդանոցը (1830ին) Գաղազ Ամիրայի շնորհիւ: Աւելի վերջը (1877) ճիմնուեցաւ նաև Իզմիրի Ս. Լուսաւորիչ ճիւանդանոցը:

Իսկ կրթասիրական ընկերութիւններէն թուենք, թուականի կարգով, ծանօթ եղածները. —

«Բարեգործական Ընկերութիւն», 1862ին, Կ. Պոլիս.

«Խիղանի Ուսումնասիրաց Ընկերութիւն», 1877ին, Կ. Պոլիս.

«Ասիական Ընկերութիւն», 1877ին, Կ. Պոլիս.

«Ազգանուէր Հայունհայ Ընկերութիւն», 1878ին, Կ. Պոլիս.

«Միացեալ Ընկերութիւն (Արարատեան, Գարոցասիրաց-Արմեկեան և Կիլիկեան) 1880ին, Կ. Պոլիս.

«Ընթերցասիրաց Ընկերութիւն», 1882ին, Կ. Պոլիս (Պատգիւղ).

«Քննամակայութեանց Ընկերութիւն», 1884ին, Կ. Պոլիս (Պատգիւղ).

«Իզմիրեանց Գրական Յանձնաժողով», 1887ին, Կ. Պոլիս.

«Գարոցասէր Օրիորդաց Ընկերութիւն», 1909ին (?), Կ. Պոլիս.

«Հայկական Բարեգործական Ընդհ. Միութիւն», 1909ին, Եղիպտոս, (Գահիրէ), մասնաճիւղեր ունենալով Թուրքիոյ և արտասահմանի հայկական կեդրոններու մէջ:

Ասոնցմէ զառ կաղմուած են, մինչև 1914, «Հայ Մատուլի», «Հայ Ուսանողական», «Հայ Հրատարակչական», «Հայաստանի Ուսումնասիրութեան» և յն. և յն. Ընկերութիւններ:

* Հայ յեղափոխական կազմակերպութիւններ, Հնչակեան, Գաշնակցական, Սաևնակապիտ-Ռամկապիտ անուններով, գործած են Թուրքիոյ մէջ ժժ.րդ. դարու կէսէն սկսեալ յաջորդաբար, հայ Ազգային Դատին ի նպաստ:

* Թուրքացի կարեւոր Մասեկապիտաններ գոյութիւն ունեցած են Կ. Պոլիս (Ազգ. Մատենադարան), Երուսաղէմ՝ Ս. Յակոբեանց վանքը, Արմաշի Գարեվանքը, Իզմիր, Կարին, Վան, Սվաղ, Ֆիլիպպէ, Վենետիկ, Վիեննա:

* Հայ Գրականութեան ու Մամուլին բարգաւաճման համընթաց՝ Տպարաններ հանչած են ի Թուրքիա (Կ. Պոլիս, Իզմիր, Կարին, Վան, Մարզուան, Արմաշ, Երուսաղէմ), Հնդկաստան (Կոլկաթա, Մատրաս, Մինկապուր), Եւրոպա (Ամսթերտամ, Թէոդոսիա, Մոսկուա, Պետերբուրգ, Մանչէսթր, Լոնտոն, Ֆիլիպպէ, Վանա, Վենետիկ, Վիեննա, Բարիդ, Մարսէյլ, Ժընէվ, Լոզոն), Եղիպտոս (Գահիրէ, Ազեքստանդրիա), Ամերիկա (Նիւ-Եորք, Պոթսըմ, Ֆրէզնո), — վերջապէս ո՛ր որ հայ դաղութ մը գոյութիւն ունեցեր է՝ Կոթէնպէրկի զիւտէն ի վեր:

33. ԹՈՒՐԲԱՀԱՅ ԹԱՏԵՐՆԸ. — Ժժ.րդ. դարու կիսուն, հայ գրական վերածնունդին հօրապէս նպաստող ուժերէն մէկն ալ Թատերոնը

եղաւ : 1850ին՝ Կ. Պոլսոյ մէջ, ի Միջագիւղ և Խասգիւղ, փայլուն սկզբնաւորութիւնը կ'ընէ ԱՐԵՒԵԼԷՆԿԸ ԹԱՏՐՈՆԸ, իրր զերասան ունեւնայով Ադամեան, Էքչեան, Ծառուխաճեան, Մնակեան, Պէնկեան, Թրեանց, Աճէմեան և Արուսեակ :

ՎԱՐԴՈՎԷՆԿԸ ԹԱՏՐՈՆԸ (1867 — 78) Կէտիկ-Փաշայի մէջ կը շարունակէ սկսուած բեմական աշխատանքը, և իր ասանամեայ փայլուն գոյութեան ընթացքին՝ իր բեմին վրայ կը փայլեցնէ նախորդներէն զասնակ Ռչտունի, Փափաղեան, Թոսպաեան, Նսլեան, Մարի-Նուարդ և Գարագաշեան քոյրեր :

ՄԱՂԱԿԵԱՆ ԹԱՏՐՈՆԸ (1872 — 73) միևնոյն ատեն կը փայլի Միջագիւղի հայութեան մէջ, ու կ'երեւան նոր բեմական ուժեր, Ադամեանէն զատ նաև Սլաակ, Հրաչեայ, Սիրանոյշ, Աստղիկ, Արաքսիա ե ին. :

ՊԷՆԿԷԱՆ ԹԱՏՐՈՆԸ (1877 — 87) հաճընթաց վերիններուն ու յաջորդաբար՝ մատասան սարի կը գործէ ոչ միայն Պոլիս, այլ և Ադրիանուպոլիս, Իզմիր, Յոնաթասան, Եգիպտոս, — դերասաններ ունենալով՝ նախորդներուն նեա՝ նաև Չափրաստ, և իրր կրածչտապեա՝ անմահն Չուհաճեան :

ՅԱՍՈՒԼԻԱՃԵԱՆ ԹԱՏՐՈՆԸ (1880 — 85) նազամեայ փայլուն շրջան մը կ'ունենայ Պրուսայի բեմին վրայ :

ՄՆԱԿԵԱՆ ԹԱՏՐՈՆԸ (1885 — 908)՝ և մինչեւ հիմա ալ՝ աննկուն կորովով դասիններ խելու վերելքի մը մէջ եղած է, խաղալով հին ու նոր դերասան-դերասանուհիներով, հայերէն ու թուրքերէն լեզուով, թէ՛ մայրաքաղաքին մէջ, թէ՛ կարևոր կեդրոններու բեմերուն վրայ :

Այս բեմական շրջաններուն մէջ՝ երկրորդական դերասաններ և դերասանուհիներ կը յիշուին Թէֆարիկ, Վերգին Պաղտատեան, Կիւմրչձեան, Սանտալձեան, Վարժապետեան, Տէօյիւմձեան, Թազուր Ունձեան, Պիննէմէձեան, Սաթիկ, Եալարգձեան, Գ. Չօպանեան, Շաֆնեան ե ին. :

[Մանրամասնութեան համար՝ դիմել Շարասանի «Թրքահայ բեմի և իր գործիչներ» գրքին] :

Բնաչխարհի բեմն ալ ունեցած է իր փայլուն շրջանը՝ երեսնեակ մը տարիներ առաջ : Երբ Վարդավան Պոլսոյ մէջ «Արայ Գեղեցիկ և Շամիրամ» եզերերգը կը ներկայացնէր, անդին Վանայ բեմին վրայ Տիգրան Ամիրջանեանի «Ուսեալ Պանդուխտ»ը կամ յայտնի թատերգութիւնները կը խանդավառէին «Արժուի Վասպուրական»ի կանչերովն արթնցած հայ ժողովուրդը. կամ Փոքիւրգալեանի, Հայկաղեան կեդրոնական վարժարանի դպրոցակից բեմերը Յեղափոխութեան արեւը կը ծագեցնէին թարմ երկունքներով :

24. ԹՈՒՐԿԱԼԱՅ ԱՌԵՒՏՈՒՐՆ ՈՒ ԱՐԷՍՏՆԵՐԸ. — Թէ ինչ աստիճանի վրայ եղած է Հայը՝ վաճառականութեան և արհեստներու ստեղծական ասպարեզին մէջ ի Թուրքիա, բաւարար կերպով կը պատկերացնէ հետեւեալ ցուցակը, որուն մէջ մտած են միմիայն առևտրական հրապարակին վրայ քիչ-չատ ծանօթ եղածները, — միւրևա ունեցողները, զուրս մնալով բաղմաթիւ երկրորդականները. (անհեկ մանրամասնութիւնները՝ «Իւրախ» Առևտր. Շաքաթաթերթի և Annuaire Orientalի մէջ). —

Քաղաք	Հայ Վճռված.	Հայ Արժեքներ.		
			Հայկից	16 40
			Հաճըն	15 10
			Մաղաթիա	35 20
			Մարաշ	20 15
			Մարզուան	40 30
			Մերսին	65 35
			Մուշ	45 80
			Նիկիտէ	25 15
			Շապին-Գարահիսար	20 35
			Չալքաքէսիք	60 85
			Չաղատա	15 15
			Չալաղիա	20 15
			Չանարմա	50 20
			Չարսիղաի	80 120
			Չաֆրա	35 30
			Չիթլի, ԲԱՂԷՇ	— —
			Չիլիճիկ	90 50
			Չրուսա	80 105
			Քօտուսիօ	40 35
			Սամսոն	55 70
			Սերասիա	90 50
			Սիլիքիհիսար	40 10
			Սղերդ	10 15
			Վան	250 400
			Տարսոն	50 20
			Տիգրանակերտ	85 60
			Տիլիկի	10 5
			Տրապիզոն	60 25
			Փիրէ-Արճէտ Սրճաշ	10 60
			Քասթամուզ	50 45
			Քէօթահիա	40 25
			Օրսու	30 40
			Քաթմա	10 5
				3673 3562
				3673
				7235
			Կ. Պոլիս վճռված և Արճաւր.	6250
			Համազումար	13485
			Հայ առեւտրական, արհեստաւոր և արաւեստապէտ նուագադրյալ հաշիւով	

Տիգրիսի ափ

Դ. ՄԱՍ

ՊԱՐՍԿԱԼԱՅՔ

35. ՎԱՐՁԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ.—1828 և 1829ի Ադրիանուպոլսի և Թուրքմենչայի, և 1878ի Պերլինի դաշնագրերով՝ պարսկական իշխանութեան տակ անցած են Հայաստանի երեք նահանգները՝ մէկը ամբողջութեամբ և երկուքը՝ մասամբ միայն, ինչպէս —

Պարսկանայի, ամբողջովին (բացի Եւսեփեանի, Մերզաբադ, Թերզաբադ, Խուսիստայ գաւառներէն, որք. 1909-10, Թուրքերէ գրաւուեցան պահ մը):

Վասպուրական (Առնոյ-սան, Ատրպատունիք, Արաազ, Ակէ, Անձախաձոր, Թոռնաւան, ձուաշոթ, Կրճունիք, Մեծուշիք, Պալուշիք, Գուկան, Դարիթեան, Դաղրիկան, Տանկրիայն, Վրընջունիք, Մարանդ, և Դանիի մէկ մասը, (Արազայի դաշտին արեւելակողմը):

Փայտակարան (Հրաքոտ-Պերս, Ռոսի-Բաղա, Բաղանուտ, Սպանդարան-Պերս, Որմըզդ-Պերս, որոց մէկ մասը նոյնպէս վերջին տասնամեակին՝ անցան օտարական ազդեցութեան ներքեւ: Տե՛ս ՄԵՍ-ՀԱՅԻՐԻ ՀԻՆ ԵՒ ՆՈՐ ՎԱԽԱՌԵՆԵՐԸ՝ համար 3, էջ 16՝ Փայտակարանի բաժանումները):

Ասրպատականէն ալ «Հայոց Ատրպատական կոչուած մասը:

36. ՊԱՐՍԱՆԱՆ ԼԱՅԱՅՏԱՆԻ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԸ փոխուած են նոր անուններու, հետեւեալ ձևով. —

Բնիկ հայ անունները	Այժմու փոխուած անունները	Բնիկ հայ անունները	Այժմու փոխուած անունները
Աճ գահակայ բերդ	Բադի-ի-գոնաֆ	Խոյ	Կոտայ
Աճբերդ, Անբերդ	Խաւքուտայ	Կոտոր	Կոտայ, Խորուր, Բարուր
Անձախից ձոր	Խորուր, Բորուր	Հեր	Խոյ
Ատրպատակն	Ատրպէկճան	Ղաղարաւան գիւղ	Լազրեան
Ատրպատձաց նշնք		Ղաղարու վանք	Ղըրոյ
Արմուշիբի գոշա	Արմաւա սիւզ	Ղաղարու լիճ	Ղաղը-կիւշ
Արջոյ գետ	Այու լայ	Մարանդ	Մերկնդ
Արաազ	Մարու	Որմի	Ուրմիա
Արաախիչ	Էրսեպիչ	Որմիոյ ծովակ	Փէրիսի-Էրմեկիսան
Դաղբէժ	Թեպրիչ	Սաղամա	Սալմաս
Չարեւանդ	Սարմաս	Տղմուտ	Ալ լայ

[«Տեղագրութն.» «Այրարատ» Ալիշանի, «Բնշխրիկ. Բարն.» Էփրիկեանի, «Յակ. Ան. Բարն.» Ճիվանեանի, «Ատրպակն.» Ճրանդեանի, Տարեցոյցներ, և ինքնաշարքը]:

37. ՊԱՐՍԿԱՀԱՅԵՐՈՒԹՅՈՒՆ կը ներկայացնէ հետեւեալ համեմատութիւնը. —

1700—1800՝ Ատրպատականի նահանգին մէջ Հայոց թիւը	300—600,000
1903—1904՝ » » » » »	100,000
1905ին՝ » » » » »	30—50,000
1854ին՝ Պարսից Հայաստանի » » »	600,000
1882ին՝ » » » » »	75—80,000
1914ին՝ » » » » »	60—70,000

(Ատրպատականի թեմին մէջ 35,000, իսկ Պարսկահայկաստանի թեմին մէջ 30,000):

Ուրեմն ըստ վերջին վիճակագրերու՝ ընդ ամէնը 70,000 ՀԱՅՊարսկական Հայաստանի մէջ: [«Տեղագր.» Աղւն., «Հյրնգաթն.»՝ Խրիմեանի, «L'Arménie» K. Aslan, «Ատրպտին.»՝ Յրէնգեանի, «Էոյս» 1904՝ Թօփճեանի, «Օրացոյց» 1887, «Ժամանակ» թիւ 1759 և յն.]:

38. ՊԱՐՍԿԱՀԱՅ ԵՆԵՂՆԵԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆԸ, կը միաննի Մայր-Աթոռի հովանիին տակ կը կազմէ երկու Առաջնորդութիւններ. —

Ա. Ասրպատական (Սալմաստ, Համադան, Թէպրիզ ևն.) 47 թեմ, 4500 տուն:

Բ. Ալլահիան (Թէհրան, Ապահան, և Հնդկահայ դաղու թը) 13 թեմ, 3600 տուն:

Պարսկական Հայաստանի մէջ են երկու վանքեր, Ս. Թադիոս՝ Արատաղու, և Ս. Սննեպիւրկիչ՝ Նոր-Ջուղայի մէջ:

Հայ-Կաթողիկոսելն ունին կաթիկոպոսարան մը՝ Ապահանի մէջ:

Հայ-Բողոքականները, վերջին տարիներուն, քարոզչական գործունէութիւն մ'ունեցան պարսկահայ կաթիկոպ քաղաքներու մէջ, սկսելով 1870 թուականներէն:

(«Ալլահիերի կաթուրջը» Նոր-Ջուղայի մօտ)

(Տես էջ 22, ուր սխաղմամբ «Եփրատի անցքը» ըսուած է)

39. ՊԱՐՍԿԱՀԱՅ ԿՐԹԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ համեմատական եղած է հայ դաղութին անդառուութեան կամ մակընթացութեանը, նայելով քաղաքական պայմաններուն:

Այսպէս 1850ական թուականներէն, Թադէոս կաթիկոպոս Բէկնազարեանի ջանքերովը Նոր-Ջուղայի մէջ (1858ին) և Սահակ կաթիկոպոս Արվատեանի օրով, Թաւրիզի մէջ, հայ դպրոցներ հիմնուելով, ասորինսրու ընթացքին Պարսկահայեր ունեցան հետեւեալ դպրոցները. —

	Հայ դպրոց
1856ին Նոր-Ջուղայի մէջ	2
1858ին » » » «Ս. Կոտարինեան»	1
1901ին » » » «Քէօրդ Քանանեան»	1
1903—4 Թէհրանի » Մանչերու և ազջիկներու	2
1856—1904 Չանազան գիւղական կեդրոններու մէջ	8
1856—1904 Հայ-Կաթողիկ և Հայ-Բողոքականներու ունեցած դպրոցները՝ Նոր-Ջուղայի, Բաշախ և Էնզելիլի մէջ	6

1879ին Թաւրիզի մէջ «Արամեան» և «Ս. Աննանան»	2	Դպրոց
1895ին » » «Թամարեան», «Հայկազեան» և Մնկպազ .	3	
1879—1895 Թաւրիզի մէջ Հայ-Կաթողիկէ և Հայ-Բողոքականներու դպրոցներ	2	
1850—1881 Սալմաստի մէջ Գր. Եպիսկ. Մուշեղեանի ջանքերով սկսած, և 1881է մինչև 1904՝ յաջորդաբար գործած կրթական վարիչներու ջանքերով բացուած են Սալմաստի, Ուրմիոյ, Խոյի, Մակուի, Ղարաղաղի և իրենց շրջակայ երեսուցեան արեւի հայ դիւղերու մէջ՝ դպրոցներ	33	40
Ամբողջ Ատրպատականի և Պարսկա-Հնդկաստանի թեմերուն մէջ		60

Համագումար 60 հայ ուղումնարան՝ Պարսկական Հայաստանի մէջ, մանչ ու աղջիկ 2500 (կամ առ առաւելն 3000) ՌԻՍԱՆՈՂներով :
 («Ատրպակն.» Տրէնդեանի, «Լոյս» Թօփճեանի և ին.) :

Տեսնել նաև ՀԱՅ ՊԵՏԱԿԱՆ ԱՆՁՆԵՐ՝ համար 45 :

40. ԲԱՐՍԻՍՏԱՆԻ ԲՆԱԿԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ երկու լին Պարսկահայերու մէջ : 1890ին կազմուած էր «Թաւրիզի Կանանց Բարեգործական Ընկերութիւն»ը, և 1895ին՝ Ատրպատականի Կանանց Բարեգործական Ընկ.» որք 1901ին միանալով՝ առին «Թաւրիզի Հայունաց Բարեգործական Միացեալ Ընկերութիւն» անունը, և մեծ ծառայութիւններ մատուցած են պարսկահայ կեդրոններու ցաւերուն ու լուսաորութեան գործին :

41. ԹԱՏԵՐՈՒՆԸ 1879ին առաջին անգամ մուտք գտած է Թաւրիզի մէջ, խումբ մը հայ երիտասարդներու ձեռքով, յաց օղին և յետոյ Արամեան դպրոցի բակին մէջ՝ վրաններու տակ : Ապա, 1890էն սկսեալ, դպրոցներու մէջ բեմեր կամ մասնաւոր սրահներ ծառայած են թատերական գործին : «Թատերասէրներ»ու Ընկերութեան ջանքերովը ներկայացումներ արուած են, միշտ բարեգործական նպատակներու համար : Սիրողներու և դպրոցականներու-ուսուցիչներու ինչնանուէր դերասանութեան հետ միաժամանակ խաղցած են մէլէկեան քոյրերը (1900ին) և Արէլեան, Չարիֆեան խումբերը :

Մինչև 1914՝ թատերաբեմեր ունեցած են պարսկահայ գրեթէ բոլոր կարեւոր քաղաքներն ու դիւղաքաղաքները :

42. ԳՐԱԳԱՐՆԵՐԸ բացուած են պարսկահայ կարեւոր կեդրոններէն՝

	Գրքերն.
1874ին Թաւրիզի մէջ (Լիլաւայի կամ «Արսօկեան» և Ղայայի)	2
1886ին Սալմաստի մէջ («Արծրունի» գրադարան)	1
1894ին » Փայաջուկի դիւղը՝ («Բաֆիֆի» գրադարան)	1
1886—1894 Սալմաստի դիւղերու մէջ	5
1901ին Ուրմիոյ մէջ («Գ. Զանչեան» գրադարան)	1
1902ին Մարաղայի մէջ («Ալ. Երիցեան» գրադարան)	1
1902—1914 Խոյ, Արդարիլ և ին. զանազան գրադարաններ	5
Ընդ առնելն՝ պարսկահայ գրադարանները՝	16

Ե. ՄԱՍ

ՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹՆԵՐ

43. ԳԱՂՈՒԹՆԵՐՈՒՆ ԾԱՐԻՆ ՈՒ ԴԵՐԸ. — Հայաստանի քաղաքական տկարացումին և անկումին բնական հետևանքը եղած է բնիկ հայ տարրին հեռացումը՝ Մայր-Հայրենիքին սահմաններէն:

Աչքի առաջ ունենալով մեր աղգային պատմութեան այս ախար էջերը, կը տեսնենք որ զանգուածային այդ գաղթերը երեք պատճառներէ առաջ եկած են: Ամէնէն առաջ՝ եկող-սիրող շարեւորէն ձեռնմները, երկրորդ՝ օտար արշաւող պետերուն կողմէ Հայն իր շիւարար շար կա՛մ բռնի զաղրեցուցուած է, կա՛մ ճրակէր ստացած է զաղրելու: Եւ երրորդ՝ Հայաստանէն դուրս լնոր ու ազանով շահաստաններ փնտրած են Հայեր իրենք կամովին:

Այս պայմաններուն մէջ տեղի ունեցած պարբերական գաղթերը — այսպէս ըսենք՝ հայ ցեղին տիեզերասփիւռ սերմանումները — դար առ դար հետեւող համադրական պատկերը կը ներկայացնեն. —

Ա. Դեռ նախապատմական շրջաններէն՝ Հայերը գաղթած ու հաստատուած են Փոքր-Ասիա (Փաիւգիա, Կապադովկիա, Սեւ Արլի Գոնտական օվերը և չն.) Հայկազանց ու հեթանոս Արշակունեաց օրով, առեւարական նպատակով: Այս շրջանը կ'սխի անյիշատակ ժամանակներէն ու կը հասնի մինչեւ Քրիստոսի Ա. է Գ. ըզ դարերը:

Գ.ՐԴ ԴԱՐՈՒՆ տեղի ունեցած է առաջին դերեկար գաղթը, Սասանեան Արաշիրի օրով, զէպ Պարսկաստան, Հայերուն ձեռքով երկիրը շէնցնելու նպատակով:

Դ.ՐԴ ԴԱՐՈՒՆ, Ծապուհ Բ. ի օրով, բռնի գաղթ զէպ Պարսկաստան՝ Բագորիա, Պարթևաստան, Արիներու երկիրը (Bagtrias, Parthes, Aryas)՝ շէնցնելու համար:

Ե.ՐԴ ԴԱՐՈՒՆ, Յազկերտ Բ. է բռնի գաղթ զէպ Պարսկաստան՝ Մազանդարան, Թորասան և Սուժաստանը շէնցնելու գիտաւճով:

2) — Ե. ըզ դարէն սչսեալ (մինչեւ ԺԱ. ըզ դար՝ պարբերաբար) Յոյներու ձեռքով բռնի ու կամաւոր գաղթ՝ զէպ Փոքր-Ասիա, Պոլիս, Թրակիա, (Բիւզանդական կայսրութեան նահանգները): Այս հայ գաղթականներն իրենց ցեղային լաւագոյն ձիրքերն սպաս դրին Բիւզանդիանի գահին. տունն նշանաւոր հայ ճարտարագետներ, նկարիչներ, քանդակագործներ, արուեստագէտներ. իմաստուն գործարաններ ու պետական

անձեր, և մինչեւ անդամ դահակացներ: Այնպէս որ Յուստինիանոսէն ետքը, երկու հարիւր տարիէն աւելի փայլուն չըջանի մը մէջ, տասնեւ- չորս (14) հայկաղն կայսրեր իշխեցին Բիւզանդիոնի դահին վրայ:

Զ.ՐԴ ԴԱՐՈՒՆ, մաս մը Հայեր՝ պարսիկներէն նեղուած, կամովին կը գաղթեն Կոստանտնուս քաղաքները, — Կասպից Ծովի արեւմտեան ափե- ըր, Ղազան ելն, և կ'ըրաղին առեւտուրով ու արհեստով:

2) — Արիշներ՝ պարսկահայ գաղութէն՝ Աֆղանիստանի և Պարսից Ծոցի ճամբով կ'անցնին Հնդկաստան: Այս գաղթին նախաձեռնարկ եղող- ներն էին Նոր-Ջուղացի հայ վաճառականներ, որք հաստատուեցան հեազհեաէ Հնդկաստանի ծովեղերեայ քաղաքներուն մէջ, — Չիչրա, Սուրատ, Մաթրաս, Կալկաթա, Ալյդապատ: Քսան հազարի հասնող այս ուշիմ գաղութը՝ իր ձեռք բերած արտօնութիւններուն չորսիւ, ծաղկե- ցաւ, հարստացաւ եւ բարձր դիրքերու հասաւ: Տուաւ քաղաքային ու գինւորայան նշանաւոր պաշտօնեաներ և նախարարներ (Բենիամին, Յե- սուս ելն) և առեւտրական ընդարձակ յարաբերութիւններ մշակեց Արև- ւելքի ու Արեւմուտքի մէջ:

Հնդկահայ այս մեծահարուստ գաղութը փառաւոր ազգային գոր- ծունէութիւն մ'ունեցաւ Զ.րդ դարէն մինչեւ ժ.՝ ու ժ.՝ րդ դարերը, և մեծապէս նպաստեց Մայր-Հայրենիքին կրթական դարգացման: Աւնե- ցաւ իր նոր հայրենիքին մէջ եկեղեցական, կրթական ու բարեգործական հաստատութիւններ. — 1695ին եկեղեցի ի Չիչրա, Սուրատ, Ալյդա- պատ: Առաջին հայ լրագիրը «Ազգարար» 1794ին ի Կալկաթա, նոյնպէս «Մարդասիրական ձեռնարան», տպարան, դպրոց ու հիւրանոց: Փարձեայ դպրոց, տպարան և հիւրանոց ի Մաթրաս: Մաթրացի հայ երեւելիներէն Սաժուէլ Մուրատի և Եղուարդ Ռաֆայէլ Ղարամեանի կտակին կը պարտինք 1834ին Փատուայի մէջ (Քապլիա) բացուած, ապա Փարիզ փոխադրուած և 1870ին վերակախիկ մէջ միացուած ու հաստատուած «Մուրաա-Ռաֆայէլեան վարժարան»ը:

3) — Յունական բաժնէն, Յուստինիանոսի և Մօրիկ Հայկաղն կայսրի ձեռքով, բռնի գաղթ՝ Փոքր-Հայքէն (Մելիտինէ) դէպ Կ. Պոլիս և Թրակիա, դինւորական ասպարէզին մէջ գործածուելու զիտումով (տե՛ս և Ը.րդ դար):

Է.ՐԴ ԴԱՐՈՒՆ, Արարներէն՝ բռնի գաղթ դէպ Եգիպտոս, Արարիա, Պաղեսիս, Ասորիք: Ասանց թիւը 30,000ը կ'անցնէր: Միջին դարուն, մե- ծապէս նպաստեցին Յաշակիւրներուն ու արեւմտեան վաճառականութեան:

Ը.ՐԴ ԴԱՐՈՒՆ, Կաստանդին Կոստանդնուսի օրով՝ Կարինէն բռնի գաղթ դէպ Փոյր-Ասիա և Թրակիա. (տե՛ս և ժ.՝ -ժ.՝ րդ դար):

Թ.ՐԴԷՆ ԺԱ.ՐԴ ԴԱՐՈՒՆ (տե՛ս Ե.րդ դար՝ 2):

Ժ.ՐԴ և ԺԱ.ՐԴ ԴԱՐՈՒՆ, Բիւզանդական վասիլ Բ. Արչակունի կայսրն իր նախորդներուն (Յուստինիանոսի, Մօրիկ Հայկաղի, Կոստանդ- նոսի) օրինակին հետեւելով [տե՛ս Ե.րդ դար 2), Զ.րդ դար 3) և Ը.րդ դար] Հայաստանէն, բռնի, գաղթականութիւն մը տարաւ ընակեցուց ի Թրակիա, ուր Զ.րդ և Ը.րդ դարերուն անդաւորուած Հայերուն հեա՝

անոնք ծառայեցուեցան իրր կուսող ուժեր՝ Աւարներու, Պուլկարներու, Ռուսերու և Հունգարներու դէմ: Թրակիոյ այս հայ զաղութը տարածուեցաւ հեազհեաէ Խրուարիս, Թեաւալիս, Մակեդոնիս և Պուլկարիս. զօրաւոր շիճուկ մը ներարկեց բնիկներուն մէջ, մեծ ազդեցութիւն ձեռք բերաւ, ու մինչև անգամ Իերջանցի Սամուէլ հայ իշխանը Պուլկարիոյ գահին վրայ բաղմեցաւ:

2) — Հայաստանէն ու Պուլկարիոյէն մաս մը Հայեր կը գաղթեն Խրիմի թերակղզին (տե՛ս ԺԴ.րդ դար):

ԺԱ.ՐԳ. ԴԱՐՈՒՆ, Սեյճուք Թաթարներու պէս Տուզըրիլի և Ալփասուանի ձեռքով բռնի գաղթ՝ Հայաստանէն դէպ Խրիմ, ուրկէ մաս մ'անցած է Լեհաստան (տե՛ս ԺԵ.րդ դար):

2) — ԺԱ.րդ դարու կիսուն՝ Ռուսերուն հրաւերովը Կովկասէն կամաւոր գաղթ՝ ի Քիիվ ու շրջակաները, ուր Հայերը վայելելով լայն արտօնութիւններ՝ բարգաւաճեցան, ունեցան իրենց եկեղեցին ու դպրոցը (տե՛ս և ԺԷ.րդ դար):

ԺԲ.ՐԳ. ԴԱՐՈՒՆ, Բագրատունեաց անկումէն ետքը, կամովին գաղթ՝ Հայաստանէն և զանազան կողմերէ ի Լեհաստան (տե՛ս ԺԵ.րդ դար):

ԺԳ.ՐԳ. ԴԱՐՈՒՆ, Թաթարներ փրկելով Հայաստանի՝ մեծաթիւ գաղթակառններ հանեցին երկրէն ու տարին բնակեցուցին Թարարիստան (Սարայ, Աժդէրխան, Ղազան)՝ Վոլկայի ափերուն վրայ, ուր Հայերը մեծ դեր խաղացին իրր շինարար տարր — արհեստաւոր, վաճառական —, և իրր պատերազմիկ ոյժ՝ իրենց ուրոյն հայկական գուշակերով:

ԺԴ.ՐԳ. ԴԱՐՈՒՆ, Թաթարներէն ու Մոնկոյներէն նեղուած, և ընծովացոց խրիմեան իշխանութեան հետ դաշնակցած՝ Թաթարիստանի հայ գաղութները մէկ առ մէկ անցան Խրիմ, մասնաւորապէս Քիֆե կամ Թեոդոսիս, ուր 100,000ի մաս թիւ մը կազմեցին, երկրին առեւտուրն ու ճարտարարուեստը ծաղկեցուցին, եկեղեցիներով, վանքերով ու դպրոցներով ծածկեցին ամբողջ թերակղզին, և ամէնատիպյուն շրջան մը բացին այդ իրաւար երկրամասին համար:

2) — Ռուբինեաններու անկումէն յետոյ, Կիլիկիաէն 30,000 հայ ընտանիքներ գաղթեցին մօտակայ կղզիները՝ Կիպրոս, Հոռոդոս, Կրնէսկ և այն անդերէն այ՝ դէպ Իսալիս (Վենետիկ, ժենովա, Փիզա, Հոռոմ, Նափոլի, Միլան ելն.): Տես ԺԶ.րդ դար:

ԺԵ.ՐԳ. ԴԱՐՈՒՆ, Պամանցիք Խրիմի փրկելէ ետքը, Հայաստանէն, Անիէն ու Խրիմէն՝ կամաւոր գաղթ դէպ Լեհաստան, ուր ԺԱ.րդ դարէն ի վեր համախմբուած Հայոց թիւը բարձրացաւ մինչև 20,000ի: Կաշիցիս (Իլվով կամ Լէժպէրկ), Պիրոյիս, Վալդնիս նահանգները կեղրոն եղան լեհահայ գաղութին: Վայելեցին լայն ինքնօրէն արտօնութիւններ. ունեցան ի Լէժպէրկ և ի Կամենեց՝ հայ քաղաքապետ, դատարան, եկեղեցիներ, դպրոցներ և առանձին հայ վարչութիւն մինչև 1653 թւին՝ երբ Նիկոլ Թորոսովիլի նիւթամ գաւերով՝ տակաւ ձուլուեցան բնիկներուն հետ:

2) — Պոլիսը Ծաթիճէ գրաւուելէն յետոյ (1453) Հայաստանէն և դա-

նազան քաղութներէն մասնակի գաղթ՝ դէպ Պոլիս, ուր մեծ դիւրութիւններ և արտօնութիւններ վայելելով, Հայերը տէր դարձան առեւտրական հրապարակին, զարգացնելով նոյն առևն ճարտարարուեստները: Այնպէս որ 1900ին 250,000ի հասաւ Հայերուն թիւը՝ օսմ. մայրաքաղաքին մէջ:

3) — ԺԵ. — ԺԶ. ՌԳ. ԴԱՐՈՒՆ, Հայաստանէն և Երբմէն նոր գաղթ մը՝ դէպ Մոչո-Վարախա (Ռուսմանիա)՝ Կալաց, Փօքչան, Պրայիա, Պօթուչան, Աաչ, Թուլա, Քոնսթանդա քաղաքներուն մէջ և Պուքրէշ (մինչև ԺԹ. ըդ դար)՝ հասնելով երբեմն 20,000 թիւի, և կանգնելով նոյակապ եկեղեցիներ, դպրոցներ, մշակելով գիւղատնտեսութիւնը, արհեստներն ու վաճառականութիւնը:

ԺԶ. ՌԳ. ԴԱՐՈՒՆ, Թաթարիստանէն նոր գաղթ մ'ի Լեհաստան, և Հին Զուգայէն ուրիշ մը դէպ Վենետիկ և հիւսիսային Իտալիոյ միւս քաղաքները, ուր ԺԹ. ըդ դարէն սկսեալ (տես ԺԹ. ըդ դար 2) եկած հաստատուած Հայերու թիւն ու ազդեցութիւնը՝ իբր վաճառական և արուեստաւոր՝ շատ մեծ էր. ունէին մասնաւոր արտօնութիւններ, դպրոց և 25էն աւելի եկեղեցիներ: Զուլտեցան անդացիներուն հետ՝ ԺԹ. ըդ դարուն՝ կրօնական ճնշումներու բերումով, Իբր ստաղ մը կ'մնայ միայն Ս. Ղազարի հայակղզին:

ԺԷ. ՌԳ. ԴԱՐՈՒՆ, 1604—5ին՝ Շահարատի ձեռքով, Հին Զուգայէն, Նախիջեւանէն և Այրարատի զանազան քաղաքներէն բռնի գաղթ՝ դէպ Սպանան, Շիրազ ու չրջակաները՝ վայելելով լայն արտօնութիւններ հայ քաղաքապետի և հայ վարչութեան կազմով: Ասոնց մէջ էր ծածօթ Լազարեանց ընտանիքը որ Հին Զուգայէն Սպանան սնցաւ, ապա 1740էն յետոյ Մոսկուա, ուր կերպասի գործարածներ հաստատեց և ձեռք բերած արտօնութիւններուն ու դիրքին շնորհիւ 1818ին Յովհ. Լազարեանց հիմնեց համանուն ձեմարանը և բախտակից Հայերու հետ գործակցաբար՝ շինուեցան նաև Մոսկուայի և Պետրբուրգի հայ եկեղեցիները:

2) — 1630—1653՝ Լեհաստանի Հայոց դէմ մղուած կրօնական հալածանքներուն սրածառով՝ մաս մը Հայեր ջրուեցան Սախունիա, Պաւերիա, Հոլանսա, Անգլիա և ազատական ուրիշ անկիւններ:

3) — ԺԷ. ըդ դարուն վերջերը, Օսմանցիներու ճնշումին շտոկալով՝ Մոլտաւիայէն ու Լեհաստանէն մաս մը Հայեր կ'անցնին Աւստրիա, 1. Թրանսիլվանիա (10,000ի չափ) ուր շինեցին Հայաքաղաք կամ Գերլա (Armenienstat) և Պաշպալով քաղաքները՝ հրովարտելով սրբոս քաղաք հաշակուած, հայ քաղաքապետներով և հայ դատարաններով: Երկու երկուսն վարժարաններ, եկեղեցի, ճարտարարուեստ և վաճառականութիւն: 2. Հունգարիա (18,000ի չափ) ուր նշանաւոր կալուածատէրեր դարձան Հայերը: Եւ 3. Պուլսովիա (3,000ի չափ) Մոլտաւիայէն եկած գաղութ մը՝ որ հաստատուեցաւ Սուչաւա, Չէրնովից և ին.:

4) — Պարսկաստանէն՝ Կասպից ծովի և Պարսկային ծոցի ճամբով՝ կամաւոր գաղթ՝ ի Ռուսիա (Նովկորոս, Արխանկէլ, Մոսկուա, Պետրբուրգ) զբաղելով վաճառականութեամբ ու արհեստներով:

ԺԲ. ՏՊԴ ԴԱՐուն սկիզբը, Ռուսաց Պետրոս Մեծի հովանաւորութեամբ, Հայաստանէն, Պարսկաստանէն ու Լեհաստանէն Հայեր գաղթեցին ի Ռուսիա՝ կարեւոր կեղղոններու մէջ, զբաղելով առեւտրական ու ճարտարարուեստի գործերով կամ մշակութեամբ:

2) — 1779ին կատարինէ Բ. ուսու կայսրուհին հրատարակելով Պրիմէն 15,000 Հայեր գաղթեցին Ռուսիա (Նոր-Նախիջևան [Տոնի վրայ], Գրիգորուպոլիս [Պետաբուրգ]) : Այս գաղթը տակաւ ածելով՝ Հայերը տարածուեցան Աժդերիսան (15,000), Ղզլար (4,000), Մոզդուկ (2,000) ծաղկեցնելով իրենց ցեղային ուշիմութեան համաձայն՝ արհեստներն ու վաճառականութիւնը: Աւելի վերջերք՝ անցան Դէրբէնա, Սդնախ, Ռոսատով, Թիֆլիս և սուսական նորստաց կովկասեան քաղաքներու մէջ:

3) — 1797—98՝ Աղա Մահմուտ Խանի զօրքերուն ձեռքով բռնի գաղթ՝ Թիֆլիսէն ու չրջականերէն դէպ Պարսկաստան, 12,000 Հայերու: ԺԲ. ՏՊԴ ԴԱՐուն, Անգլիական Հնդկաստանէն շատ Հայեր կ'ցրուին հոլանտական գաղթաւայրերը, Ճաւա. Սուրաբայա եւն., ուր կ'հանդիսանան նշանաւոր վաճառականներ, կ'հիմնեն մարդասիրական հաստատութիւններ, եկեղեցի եւն.: Հաստատ մ'այլ կ'անցնի Չիլաստան:

2) — 1827ին, Պոլսէն Անասոյի կ'աքսորուին 12,000 Հայ-կաթոլիկներ:

3) — 1828ին, Թուրքմէնչայի դաշինքէն ետքը՝ Արարատականէն 40,000 հայ կը գաղթեն Նախիջևան ու Երեւան գաւառները: Սա այլեւս ներգաղթ է անշուշտ:

4) — 1830ին, սուս-թրքական պատերազմէն յետոյ, կարին-կարո-Պայազիտ գաւառներէն՝ 90,000 Հայեր կ'անցնին Կիւմրի (Ալեքսանդրոպոլ), Ախալքալաք և Ախալքալաք: Նոյնպէս ներգաղթ:

5) — 1896ին, հայկական աղէտալի թուականներուն և անկէ ետքը մինչև 1915՝ շարան մը հայ գաղթերու, Մայր-Հայրենիքէն դէպ Պուրկարիս, Յուլիաստան, Եգիպտոս, Եւրոպա և այս անգամ մինչև Ամերիկա, ուր օրէ օր կ'ստուարանայ Հայերուն թիւը. կ'հիմնուին եկեղեցիներ, դպրոցներ, տպարաններ. կ'հրատարակուին հայերէն թերթեր ու զերբեր. բաղմաթիւ ուշիմ Հայեր՝ փայլուն ասպարէզներու մէջ կը պանծացնեն հայ անունը և զօրավիգ կը կանգնին Մայր-Հայրենիքին կրթական, եկեղեցական ու քաղաքական ջանքերուն:

Այսօր երբ հաշուեցին մը պատրաստենք մեր գաղութներուն արդի կայութեան մասին, կը գտնենք հետևեալ արդիւնքը. —

Հնդկահայք, Ճաւա և Սուամարա միասին՝ 12 եկեղեցի, (էջմիածնի վիճակ. 20,000 Հայ):

Լեհահայք, Գալիցիա՝ Լէմպերկ եւն. եկեղեցի, դպրոց, 5,000 Հայ ցրուած ու ձուլուած:

Վիպրոս և Կրետե, 3 եկեղեցի, 1 վանք (Ս. Մակար). դպրոց, որբանոց. 80—100 ուսանող. առաջինը՝ Երուսաղէմի, երկրորդը՝ Եգիպտոսի վիճակ: 6—800 Հայ:

Պաղեստին, Երուսաղէմի Պարքըն., Ս. Յակոբի վանքը՝ Ժառանգաւորաց վարժարան և մատենադարան: Ներկայիս՝ Հայոց թիւը 40,000ի չափ:

Խորվի, Թէոզոսիաի «Խայրեան» Ուսումնականը, Եկեղեցիներ, 5000 Հայ:

Իսալիա, Վենետիկի «Մխիթարեան Միարանութիւն» (1715ին հիմնուած) Ս. Ղազար կղզիին մէջ, և Մուրա֊Ռաֆայէլեան վարժարանը, տպարան, մատենարան, թերթ:

Ռումանիա, 16 Եկեղեցի, 2 - 3 դպրոց: 2500 - 3000 Հայ:

Պուլիարիա, Թուսուզ (1 դպրոց՝ 200 աշակերտ), Վանա (3 դպրոց 280 աշկ., «Որբախնամ» Ընկ., Ընթերցարան, թերթեր), Ֆիլիպէ (2 դպրոց 400 աշկ., «Թաանրասիրաց», «Գրասիրաց», «Գեղարուեստասիրաց»), Շուժլա (1 դպրոց 300 աշկ.), Սլլովէն, Թ. Փազարճըզ, Գորբիչ, Սօֆիա (մէյմէկ դպրոց), ընդամէն 10 Եկեղեցի. Առաջնորդ՝ Ի Սօֆիա: 20,000 Հայ:

Յունաստան, Եկեղեցիներ՝ Աթէնք, Սելանիկ և ըն.:

Եգիպտոս, դպրոցներ, Եկեղեցիներ, «Բարեգործականներ և Առաջնորդութիւն» Ի Գահիրէ, Աղեքսանդրիա: 35 - 40,000 Հայ:

Աւստրիա, Թրանսիլվանիա, Պաքովինա, Հունգարիա՝ զրուած: Վիեննա՝ «Մխիթարեան Միարանութիւն» (1810ին հիմնուած), տպարան, մատենարան և թերթ: 10,000 Հայ:

Ֆրանսա, Մարսէյլ, Փարիզ, Եկեղեցի, տպրն., թերթ, Միութիւններ:

Անգլիա, Լոնտոն, Մանչէսթր, Եկեղեցի, թերթ, Միութիւններ:

Գերմանիա, Պելնիխա, Հոլանտա, փոքրաթիւ գաղութներ:

Ամերիկա, Բանատա և Միացեալ-Նահանգներ՝ Առաջնորդութիւն, տանեակ մը հայերէն թերթեր, տպարաններ, Եկեղեցիներ, դպրոցներ Ի Պոսթըն, Ուսթըր, Նիւ-Եօրք, Չիքակօ, Լօրէնս, Փրովիտէնս, Ֆրէզնօ, Սէլմա, Սան-Ֆրանչիսկօ, Սէն-Լուիզ, Ուէսթ-Հոյօքըն և ըն.: 110,000 Հայ:

Պարսկահայերու, Ռուսահայերու (Մոսկուա, Գիէվ, Ասարախան, Պեսարապիա, Նոր-Նախիջեւան, Ռօստաֆ, Ղազան, Ղալար, Պետրոպոլ և ըն.), և Պոսահայերու մասին՝ տեսնել Բ. Գ. և Դ. մասերուն մէջ:

44. ԳՆԱՂՈՒԹՆԵՐՈՒՆ ՀԱՅԵՐԸՆ ՊԱՐՈՐԵԱԿԱՆՆԵՐԸ (Publications).

Ազատութիւն	Նիւ-Եօրք, 1889	Արմէնիա	Մարսէյլ, 1885
Ազդ	Պոսթօն, 1907	Արօր, 1910
Ազգասէր Արարատեան	Կալկաթա, 1845	Բաղմնավէպ	Վենետիկ, 1843
Ազդարար (Ա. ՀԱՅ ԼՐԱԳԻՐԸ), 1794	Բանասէր	Մարսա, 1848
Անահիտ	Փարիզ, 1898	»	Փարիզ, 1898
Ազտակ	Աթէնք, 1894 - 1897	Գողափար	Աթէնք, 1894
Առաւօտ	Թաւրիզ, 1909	Գեղունի	Վենետիկ, 1901 - 1906
Ապարիզ	Ֆրէզնօ, 1908	Գիտութիւն	Լօզան, 1907
Աստղիկ	Վենետիկ, 1911	Դաւթան	Փարիզ, 1908
Աստղ Հայաստանի, 1840 - 50	Դաստիարակ	Թէոդոսիա, 1872
Արազած	Նիւ-Եօրք, 1911	Դպրոց	Ռուսիա, 1875
Արարատ	» 1891	Դրօշակ	ժընէվ, 1891 - 1915
Արեւմուտք	Փարիզ, 1859	Եղանակ Բիւզանդեան	Վենետիկ, 1840
Արձաւենի	Եգիպտոս, 1865	Երկրագունդ	Մանչէսթըր, 1864

Երկասարգ Հայաստան	Պոսթօն, 1906	Մասեաց Աղաւնի	Փարիզ, 1855
Եւրոպա	Վիեննա, 1847	»	Քեդոսիա, 1860
Եւրոպա	Վիեննա, 1858	Միւթիւն	Գահիրէ, 1909
Չանդ	Թաւրիզ, 1910	Շանթ	Պոսթօն, 1910
Իրաւունք	Վլառնա, 1896	Շարժում	Վառնա, 1897
Լոյս	Նիւ-Եօրք, 1898	Շաւիղ	Քեդոսիա, 1894—1897
Լուսաբեր-Արեւ	Գահիրէ, 1910	Շիրակ	Աղեքաանդրիա, 1895
Կռուելի	Փարիզ, 1904—5	Շտեմարան	Կալիպիա, 1830
Համայնք	1894	Որբունի	Վիեննա, 1900
Հայերի	Կալիպիա, 1820	Ուսանող	Փրնէզ, 1910
Հարեհնիք	Պոսթօն, 1898	Ուսումնասէր	Սինդապուր, 1849
Հայք	Նիւ-Եօրք, 1891	Պալքանեան Մաճուկ	Սօֆիա, 1918
Հանդէս Ամսօրեայ	Վիեննա, 1887	Պատկեր	..., 1890
Հանդէս Գրկն. և Պատկն.	Մոսկու, 1890	Ռազմիկ	Ֆրիլաէ, 1906
Հիւսիս	Ս. Փետրասպոլ. 1863—64	Սաւրճանդակ	Նիւ-Եօրք, 1889
Հնչակ	Լոնտոն, 1888	Փարիզ	Փարիզ, 1860

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

45. ՀԱՅ ՊԵՏԱԿԱՆ ԱՆՁԵՐ. — Յիշենք նաև հայ անհայտար պե-
տական անձեր, զօրավարներ, պաշտօնատարներ, որք գննարան ժամա-
նակներու մէջ (Ճ.Բ. — Ի.րդ դար) ծառայած են պարսիկ, թուրք, ռուս և
եգիպտական ու արևմտեան եւրոպական կառավարութիւններու քով. — (*)

Աբիկ Ռւնեան († 1905) Թ.	Կարապետ Աճք. Պալեան (1800 - 1866) Թ.
Աբրահամ Մատաթեան († 1826) Ռ.	Կարապետ Եղեանց (1835—1905) Ռ.
Աբրահամ Փաշա Բարթոլ (1850) Ե.	Մանուկ Պէյ Միրզայեանց (1771—1847) Ռ.
Ապրօ գերդաստան (1520—1908) Ե.	Միրզա Մեղքոն Խան (1831—1908) Պ.
Ասղեա Ասաճար. Առնոյ (1825—97) Աւս.	Միք. Փօրթուղալ Փաշա (1842—1897) Թ.
Արթին Պէյ Չրաքեան (1800—1859) Ե.	Միլթայ Ա՛ր. ձեղալիբեան (1805-61) Թ.
Արշակ Տէր Ղաւկասով (1819—1881) Ռ.	Մոլուէս Արղութեանց († 1855) Ռ.
Բարսեղ Բեհրուսեան († 1858) Ռ.	Յակոբ Ալիսողեանց (1826—1896) Ռ.
Բեհրուսի Ալիքովիչով (1837—1878) Ռ.	Յակոբ Պէյ Պալեան (1838—1875) Թ.
Գարրիէլ Նորատուհեան (1852) Թ.	Յովակիմ Լաղարեանց (1743—1826) Ռ.
Գալուզ Արթին Աճք. Պաշ. (1771—1834) Թ.	Յովհաննէս (1735—1801) Ռ.
Դէորդ Քանանեան Ռ.	Յովհ. Ամիրա Տառեան (1798—1869) Թ.
Դրիգոր Աղաթոն (1825—1868) Թ.	Յովհ. Չէլէպի Տիւղեան (1749—1812) Թ.
Դրիգոր Չէլէպի Տիւղ (1774—1819) Թ.	Նիկողոս Պէյ Պալեան (1826—1858) Թ.
Դրիգոր Ամիրա Պալեան († 1823) Թ.	Նուար Փաշա (1825—1899) Ե.
Դաւիթ Աբամէլիքեւնյ († 1312) Ռ.	Շահան Չրաքեան (1772—1854) Թ.
Դաւիթ Դէլանեանց († 1837) Ռ.	Ոստանիկ Տէր Մարգարեան († 1874) Թ.
Եաղուզ Ամիրա († 1872) Թ.	Պօղոս Պէյ Տառեան (1800—1864) Թ.
Եդ. Ռ.Փ. Դարստեան (1730—1795) Հ.	Պօղոս Նուար Փաշա (1851) Ե.
Երամ Քարաշէհիա Ե.	Մամուէլ-Մուրատ (1760—1816) Հ.
Լարիս Մեղքով (1826—1886) Ռ.	Մարդիս Պէյ Պալեան (1835—1899) Թ.
Խօշա Նաղար Լ Մաֆար, Ճէ. րդ. դար Հ.	Տիգր. Փշ. փէշաբմալճեան (1840-94) Թ.

(*) Թ.՝ Թուրքիա, Ռ.՝ Ռուսիա, Պ.՝ Պարսկաստան, Հ.՝ Հնդկաստան, Անգլ.՝ Անգլիա, Աւս.՝ Աւստրիա, Ե.՝ Եգիպտական, Ֆ.՝ Ֆրանսա, Ամ.՝ Ամերիկա, Գ.՝ Գերմանիա.

46. ՀԱՅ ԱՐՈՒՆՅԱՍԿԻՏՆԵՐ (նկարիչ, երաժիշտ, քանդակագործ, դերասան) . —

- Արմենակ Շահմուրտեան, երգիչ (1878) Ֆ.
- Արսէն Շապանեան, նկարիչ () Ֆ.
- Գէորգ Բաշինջաղեան, նկարիչ (1858) Ռ.
- Եղիա Տնտեսեան, երժշտ. (1835 - 1881) Թ.
- Զաքար Զաքարեան, նկարիչ () Ֆ.
- Էտիար Շահին, նկարիչ () Ֆ.
- Ժ. Տամառ, նկարիչ (1839) Ֆ.
- Լեւոն Պօղոսեան, երաժիշտ (1883) Ֆ.
- Կարա Մուրզա, երժշտ. (1854 - 1902) Ռ.
- Կոմիտաս Վրդ., երգահան (1869) Ռ. Թ.
- Համբ. Զէրչեան, երգչուհի (1828—1901) Թ.

- Հայկ Բաղդիկեան արձնագծ. (18) Աժ.
- Տիմ. Մարգարիտ Ալեքսաննյ. գծագիր-գեղագիր-ծաղկիչ (1838—1902) Ռ.
- Յովհ. Այվազովսքի, նկր. (1817—1900) Ռ.
- Շարլ Ադամեան, նկարիչ (1872) Ֆ.
- Պետրոս Ադամեան, դրսն. (1849-1891) Թ.
- Վահրամ Սվաճեան, երգչուհի (1864) Ֆ.
- Վարդան Մախրոբեան, նկր. (1871) Ֆ. Գ.
- Տիգրան Զուհաճեան, երգահան, (18) հեղինակ «Էպիլեպսիկ ԼօրՏօր» Ռ. Թ.
- Փանոս Թէրլեմէզեան, նկրչ. (1867) Ֆ.

Եւ ուրիշ շատեր :

* * Հայ նշանավոր բժիշկներ, փաստաբաններ, ճարտարագէտներ՝ տեսնել 1920ի «Յուշիկք Հայաստանի»ին մէջ :

Այսպէս, ըլլայ Թուրքիոյ, Կովկասի, Պարսկաստանի մէջ, կամ Մայր-Հայրենիքէն դուրս՝ Հնդկաստանի, Եգիպտոսի, Եւրոպայի կամ Ամերիկայի մէջ, Հայը՝ ի բնէ ժիր և աշխատասէր, քաղաքակրթութեան ծարաւի, շինարար, կազմակերպող, արուեստագէտ, արհեստաւոր ու վաճառական գործօն տարր մ'է :

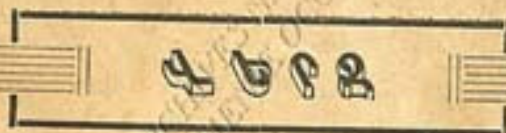
Արեւմուտքը Արեւելքին ծանօթացնող և Արեւելքը Արեւմուտքին մօտեցնող ռաւփիրան՝ Հայն է :

Իր հնադարեան անցեալովը պատկառելի, իր կրօնովն անկախ, իր մասննագրութիւնովը հարուստ և արդիական ազգի մը հաւասար բարձրութեան վրայ, և իր ձեռներէցութիւնովը միշտ կենսունակ՝ Հայն ապրած է երեսնեակ դարերու փոթորիկներուն ընթացքին, կ'ապրի ու պէտք է որ ապրի՝ Միջագոգային Թատերաբեմին վրայ իրեն ինկած քաղաքակրթիչ դերն իրագործելու սրբազան առաքելութիւնովը :

1919 Փետրուար

Կ. Պոլիս

ԶԻԹՈՒՆԻ

ՆԻՒՅԵՐՈՒՆ ՑԱՆԿԸ

Ա. ՄԱՍ. — ՊԱՏՄԱԿՍՆ

1. Հայաստան երկիրը	13
2. Հայաստանի վարչական բաժանումները	13
3. Մեծ-Հայքի հին և նոր գաւառները	14
4. /ա. ք. Հայաստանի լեռներն ու լեռնադաշտները	17—21
5. Հայաստանի գետերը	21
6. /ա. Հայաստանի լիճերն ու կղզիները	24—25
7. Հայաստանի բուսականութիւնը, կենդ. հնք.	25
8. Հայերէն լեզու	27
9. Հայաստանի քաղաքական կեանքը	27
10. Հայ Դիցան	29
11. Հայաստանի թագաւորներուն ազգացուցակը	32
12. Հայ նախարարութիւններն ու բանակաւորութիւնը	36
13. Հայկ. թագաւորութեանց մայրաքաղաքները	39
14. Հայաստանի բերդաքաղաքները	40
15. » նուաճումները	42
16. Հայ եկեղեցական նուիրատուութիւնը	43
17. Հայաստանի վանքերը	43
18. Հայ մատենագիրները	45

Բ. ՄԱՍ. — ԿՈՎԿԱՍՍԱԿԱՆ

19. Վարչական բաժանումը	49
20. Թուս. Հայաստանի տեղանունները	49
21. Կովկասահայոց թիւը	50
22. Կովկասահայ եկեղեցական վարչութիւնը	52
23. » կրթական վիճակը	55
24. » Գրականութիւնը, Մամուլը, Ընդ. և ըն.	56

Գ. ՄԱՍ. — ԽՈՒՐՄԱՀԱՅԻ

25. Վարչական բաժանումը	60
26. Թուրք. Հայաստանի տեղանունները	61
27. Թուրքահայոց թիւը	61
28. Թուրքահայ եկեղեցական վարչութիւնը	64
29. » կրթական վիճակը	67
30, 31, 32 Թուրքահայ Գրականութիւնը, Մամուլը, Ընդ. և ըն.	68—74
33, 34 Թուրքահայ Թատրոնը, առեւտուրն ու արհեստները	74—75

Դ. ՄԱՍ. — ՊԱՐՍԱԿԱՆ

35. Վարչական բաժանումը	77
36. Գարսկ. Հայաստանի տեղանունները	77
37. Գարսկահայերու թիւը	78
38. Գարսկահայ եկեղեցական վարչութիւնը	78
39. » կրթական վիճակը	78
40. Բարեգործական Ընկերութիւնները	79
41, 42. Թատրոնը, Գրադարանները և ըն.	79

Ա. ՄԱՍ. — ՀԱՅ ԴԱՂԱՌՆԵՐ

43. Գաղութներուն շարքն ու դերը	80
44. » հայերէն պարբերականները	85
45. Հայ պետական անձեր	86
46. Հայ արուեստագէտներ	87

Էջ 68, Գ. ՅՈՒՅԱԿԻՆ երկրորդ սիւնակին մէջ՝ «Թուրքիա 2. ցուցակ»ը ուղղելի թուրքիա Ա., ցուցակ»: